శ్రీ ర స్తు.

మహాకవి శ్రీకాళిదాసప్రణీతః

మే ఘ సం దే శః

మల్లినాథీయ వ్యాఖ్యాసమేతః

చె న్న పు ర్యా మ్:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ ఇత్యేతైః

ప్ర క టి తః

1933

శ్రీరస్తు.

మేఘసందేశః.

ప్రథమస్సర్గః.

శ్లో. కశ్చిత్కాన్తావిరహగురుణా స్వాధికారాత్ప్రమత్తః
శాపేనాస్తంగమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భర్తుః,
యక్షశ్చక్రే జనకతనయాస్నానపుణ్యోదకేషు
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు. 1

శ్రీమల్లినాథకృతసంజీవినీవ్యాఖ్యా.

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే,
సద్యోదక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే.
అన్తరాయతిమిరోపశాన్తయే శాన్తపావనమచిన్త్యవైభవమ్,
తన్నరం వపుషి కుఞ్జరం ముఖే మన్మహే కిమపి తున్దిలం మహః.
శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్,
కరుణామసృణైః కటాక్షపాతైః కురు మామమ్బ కృతార్థసార్థవాహమ్.
భారతీ కాళిదాసస్య కువ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా,
ఏషా సంజీవినీ టీకా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి.
ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కిఞ్చిన్నానపేక్షితముచ్యతే.

అథ తత్రభవాన్ కాళిదాసో నామ కవిః 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాన్తాసమ్మితతయోపదేశయుజే.' ఇత్యాద్యాలఙ్కారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం, 'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే' దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం పశ్యన్ మేఘసందేశాఖ్యం కావ్యం చికీర్షుశ్చికీర్షితావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణ

ఫలసాధనత్వాత్ 'ఆశీ ర్నమస్క్రియా వస్తు నిర్దేశో వాపి తన్ముఖ' మితి శాస్త్రాదాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబన్ధముఖలక్షణత్వాత్ కావ్యాదా యక్షస్య గిరినివాసరూపం వస్తు నిర్దిశతి.—

కశ్చిదితి స్వాధికారాత్, ప్రమత్తః అనవహితః 'ప్రమాదోఽనవధానతే' త్యమరః. * 'జుగుప్సా విరామప్రమాదార్థానాముపసంఖ్యాన' మిత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ. అత ఏవాపరాధాద్ధేతోః. కాన్తావిరహేణ, గురుణా దుర్భరేణ, దుస్తరేణే త్యర్థః. 'గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ పితరి దుర్భర' ఇతి శబ్దార్ణవే. వర్షం (సంవత్సరం) భోగ్యేన వర్షభోగ్యేణ * 'కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగ' ఇతి ద్వితీయా * 'అత్యన్తసంయోగే' చేతి సమాసః * 'కుమతి' చేతి ణత్వమ్. భర్తుః స్వామినః కుబేరస్య, శాపేన, అస్తం నాశం, గమితః, ప్రాపితః, మహిమా సామర్థ్యం, యస్య సోఽస్తంగమితమహిమా * అస్తమితి మకారాన్తమవ్యయమ్. తస్య 'ద్వితీయే' తి యోగవిభాగాత్ సమాసః. కశ్చిత్, యక్షః దేవయోనివిశేషః, 'విద్యాధరోఽప్సరోయక్షరక్షోగన్ధర్వకిన్నరాః, పిశాచో గుహ్యకస్సిద్ధోభూతోఽమీ దేవయోనయ' ఇత్యమరః. జనకతనయాయాః సీతాయాః, స్నానైః అవగాహనైః, పుణ్యాని పవిత్రాణి, ఉదకాని యేషు తేషు, పావనే ష్విత్యర్థః ఛాయాప్రధానా స్తరవః ఛాయాతరవః * శాకపార్థివాదిత్వా త్సమాసః. స్నిగ్ధాః సాన్ద్రాః, ఛాయాతరవో నమేరువృక్షాః, యేషు తేషు, వసతియోగ్యేష్విత్యర్థః. 'స్నిగ్ధం తు మసృణే సాన్ద్రే' 'ఛాయావృక్షో నమేరుస్స్యా'ది త్యుభయత్రాపి శబ్దార్ణవే. రామగిరి రితి చిత్రకూటః, తస్యాశ్రమేషు, వసతిం స్థితిం, చక్రే కృతవాన్. అత్ర లేశత స్తత్ర తత్రాద్రినగరనదీసముద్రాదివర్ణన సంభవాత్ మహాకావ్యత్వమ్. రసశ్చాత్ర విప్రలమ్భశృంగారః. తత్రాప్యున్మాదావస్థా, అత ఏవైకత్రానవస్థానం సూచిత 'మాశ్రమే' ష్వితి బహువచనేన. సీతాం ప్రతి రామస్య హనూమత్సందేశం మనసి నిధాయ మేఘసందేశం కవిః కృతవాని త్యాహుః. అత్ర కావ్యే సర్వత్ర మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్ 'మన్దాక్రాన్తా జలధిషడగైర్మోభనా తా గురూ చే'తి లక్షణాత్.

తస్మిన్నద్రౌ కతిచిదబలావిప్రయుక్తస్స కామీ
నీత్వా మాసాన్కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః,
ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే మేఘమాశ్లిష్టసానుం
వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం దదర్శ. 2

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నద్రౌ చిత్రకూటాద్రౌ; అబలావిప్రయుక్తః—అబలయా కాన్తయా, విప్రయుక్తః విరహితః, కనకస్య, వలయః కటకం 'కటకం వలయోఽస్త్రియా'మి త్యమరః. తస్య, భ్రంశేన పాతేన, రిక్తః శూన్యః, ప్రకోష్ఠః కూర్పరాధః ప్రదేశో, యస్య స తథోక్తః 'కక్ష్యాన్తరం ప్రకోష్ఠం స్యాత్ ప్రకోష్ఠః కూర్పరాదధ' ఇతి శాశ్వతః. విరహాదుఃఖాత్కృశ ఇత్యర్థః. కామీ కాముకః, సః యక్షః, కతిచిన్మాసాన్, అష్టౌ మాసానిత్యర్థః. 'శేషాన్మాసాన్ గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వే' తి వక్ష్యమాణత్వాత్, నీత్వా యాపయిత్వా, ఆషాఢానక్షత్రేణ యుక్తా పౌర్ణమాస్యాషాఢీ * 'నక్షత్రేణ యుక్తః కాల' ఇత్యణ్. ఆషాఢీ పౌర్ణమాస్యస్మిన్మాస ఇత్యాషాఢో మాసః * 'సాస్మిన్ పౌర్ణమా' సీతి, సంజ్ఞాయామణ్. తస్య ఆషాఢమాసస్య, ప్రథమదివసే, ఆద్యవాసర ఇత్యర్థః. ఆశ్లిష్టసానుమ్ ఆక్రాన్తతటమ్, వప్రక్రీడాః ఉత్ఖాతకేళయః 'ఉత్ఖాతకేళిశ్శృఙ్గాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత' ఇతి శబ్దార్ణవే. తాసు, పరిణతః తిర్యగ్దన్తప్రహారీ 'తిర్యగ్దన్తప్రహారీ తు గజః పరిణతో మత' ఇతి హలాయుధః. సచాసౌ గజశ్చ స ఇవ, ప్రేక్షణీయం దర్శనీయం మేఘం దదర్శ. గజప్రేక్షణీయ మిత్యత్ర ఇవశబ్దలోపా ల్లుప్తోపమా.

కేచి 'దాషాఢస్య ప్రథమదివస' ఇత్యత్ర 'ప్రత్యాసన్నే నభసీ' తి వక్ష్యమాణ నభోమాసప్రత్యాసత్త్యర్థం 'ప్రశమదివస' ఇతి పాఠం కల్పయన్తి, తదసంగతమ్; ప్రథమాతిక్రమణే కారణాభావాత్ నభో మాసప్రత్యాసత్త్యర్థమిత్యుక్త మితిచే న్న; ప్రత్యాసత్తి మాత్రస్య స్వమాసప్రత్యాసత్త్యైవ దివసస్యా ప్యుపపత్తేరత్యన్తప్రత్యాసత్తేరుప యోగాభావే నావివక్షితత్వాత్, వివక్షితత్వేవా స్వపక్షేఽపి ప్రశమ దివసాన్తిమక్షణే మేఘదర్శనకల్పనాయాం ప్రమాణాభావేన తదసం

భవాత్. ప్రత్యుతాస్మత్పక్ష ఏవ కుశలః. సందేశస్య భావ్యనర్థప్రతీకా
రార్థస్య పురత ఏవానుష్ఠానం యుక్తం భవేదిత్యుపయోగసిద్ధిః. ననూ
న్మత్తస్య నాయం వివేక ఇతి చేన్న; ఉన్మత్తస్య నానర్థప్రతీకారారమ్భ
ప్రతిపత్తిరపీతి సందేశ ఏవ మాభూత్; తథా చ కావ్యారమ్భ ఏవ
ప్రతిబద్ధః స్యాదిత్యహో మూలచ్ఛేదీ తవ పాణ్డిత్యప్రకర్షః. కథం తర్హి
'శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణా'వి త్యాదినా భగవ
త్ప్రబోధావధికస్య శాపస్య మాసచతుష్టయావశిష్టతోక్తిః? శయనై
కాదశీమారభ్యోత్థానైకాదశీపర్యన్తం మాసచతుష్టయం భవతి. దశ
దివసాధిక్యాదితి చేన్న; స్వపక్షేఽపి కథం సా? వింశతిదివసన్యూనత్వా
దితి సంతోష్టవ్యమ్. తస్మాదీషద్వైషమ్య మవివక్షిత మితి సుష్ఠూక్తం
'ప్రథమదివస' ఇతి.

తస్య స్థిత్వా కథమపి పురః కౌతుకాధానహేతో
రన్తర్బాష్పశ్చిరమనుచరో రాజరాజస్య దధ్యౌ,
మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః
కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పునర్దూరసంస్థే. 3

తస్యేతి. రాజానో యక్షాః. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే య
క్షే క్షత్రియశక్రయో'రితి విశ్వః రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజః కుబేరః,
'రాజరాజో ధనాధిప' ఇత్యమరః.* 'రాజాహస్సఖిభ్యష్టజి' తి టచ్.
తస్య, అనుచరః యక్షః, అన్తర్బాష్పః ధీరోదాత్తత్వా దన్తః స్తమ్భి
తాశ్రుస్సన్, కౌతుకాధానహేతోః అభిలాషోత్పాదనకారణస్య 'కౌ
తుకం చాభిలాషే స్యాదుత్సవే నర్మహర్షయో' రితి విశ్వః. తస్య
మేఘస్య, పురః అగ్రే, కథమపి గరీయసా ప్రయత్నేనేత్యర్థః. 'జ్ఞాత
హేతువివక్షాయా మప్యాది కథ మవ్యయమ్, కథమాది తథా ప్యన్తం
యత్న గౌరవబాధయో' రిత్యుత్పలమాలాయామ్. స్థిత్వా చిరం, ద
ధ్యౌ చిన్తయామాస * 'ధ్యై చిన్తాయామి'తి ధాతోర్లిట్. మనోవికా
రోపశమనపర్యన్తమితి శేషః. వికారహేతుమేవాహ—మేఘాలోక
ఇతి:—మేఘాలోకే మేఘదర్శనేసతి, సుఖినోఽపిప్రియాజనసంగతస్యా
పి, చేతః చిత్తమ్, అన్యథాభూతా వృత్తిః (వ్యాపారో) యస్య తదన్య

థావృత్తి భవతి, వికృతి మాపద్యేత ఇత్యర్థః, కణ్ఠాశ్లేష ప్రణయిని కణ్ఠాలిఙ్గనార్థిని, జనే, దూరే సంస్థా (స్థితి) ర్యస్య తస్మిన్ దూరసంస్థే సతి, కింపునః ? సుఖినోఽప్యేవం కిల విరహిణ స్తు కిం వక్తవ్య మిత్యర్థః. విరహిణాం మేఘదర్శనం కామాదివికారోద్దీపన మితి భావః. అత్రార్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః, తదుక్తం దణ్డినా 'జ్ఞేయస్సోఽర్థాన్తరన్యాసో వస్తు ప్రస్తుత్య కిఞ్చన, తత్సాధనసమర్థస్య న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః' ఇతి.

అవ. అథ సమవహితాన్తఃకరణః కిం కృతవానిత్యత్రాహ—

ప్రత్యాసన్నే నభసి దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ
జీమూతేన స్వకుశలమయీం హారయిష్యన్ప్రవృత్తిమ్,
స ప్రత్యగ్రైః కుటజకుసుమైః కల్పితార్ఘాయ తస్మై
ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనం స్వాగతం వ్యాజహార. 4

ప్రత్యాసన్న ఇతి సః యక్షః, యశ్చిరం దధ్యౌ స ఇత్యర్థః, నభసి శ్రావణమాసే 'నభః ఖంశ్రావణో నభా' ఇత్యమరః. ప్రత్యాసన్నే ఆషాఢానన్తర్యాత్సన్నికృష్టే సతి, దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ సన్ వర్షాకాలస్య విరహిదుస్సహత్వాత్ 'ఉత్పన్న ప్రతీకారాదనర్థోత్పత్తి ప్రతిబన్ధ ఏవ వర' మితి న్యాయేన ప్రాగేవ ప్రియాప్రాణధారణోపాయం చికీర్షుస్సన్నిత్యర్థః. జీవస్య (జీవనస్య) మూతః (పుటబన్ధో) జీమూతః *పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. తేన జీమూతేన జలధరేణ ప్రయోజ్యేన, స్వకుశలమయీం స్వక్షేమప్రధానాం, ప్రవృత్తిం వార్తాం. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్తః' ఇత్యమరః. హారయిష్యన్ ప్రాపయిష్యన్, * 'లృట్ శేషే చే'తి చకారాత్ క్రియార్థక్రియోపపదాత్ లృట్ప్రత్యయః. జీవనార్థం కర్మ జీవనప్రదేనైవ కారయితవ్యమితి భావః. * 'హృక్రోరన్యతరస్యా' మితి కర్మసంజ్ఞావికల్పాత్ పక్షే కర్తరి తృతీయా. ప్రత్యగ్రైః అభినవైః, కుటజకుసుమైః గిరిమల్లికాభిః, 'కుటజో గిరిమల్లికే' తి హలాయుధః. కల్పితార్ఘాయ—కల్పితః అనుష్ఠితః, అర్ఘః పూజావిధిః, యస్య తస్మై కల్పితార్ఘాయ, 'మూల్యేపూజావిధావర్ఘః' ఇత్యమరః. తస్మై జీమూతాయ * 'క్రియాగ్రహణం కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ప్రీతిప్రముఖాని (ప్రీతిపూర్వకాణి) వచనాని యస్మిన్ కర్మణి

తత్ప్రీతిప్రముఖవచనం యథాతథా, శోభన మాగతం స్వాగతం స్వాగతవచనం, ప్రీతః సన్, వ్యాజహార, కుశలాగమనం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. నాథేన త్వత్ర 'ప్రత్యాసన్నే మనసీ'తి సాధీయా నేవ పాఠః కల్పితః. ప్రత్యాసన్నే ప్రకృతిమాపన్నే సతీ త్యర్థః. యస్తు తేనైవ పూర్వపాఠే విరోధః ప్రదర్శితః సోఽస్మాభి 'రాషాఢస్య ప్రథమదివస' ఇత్యేతత్పాఠవిప్లవసమాధానేనైవ సమాధాయి.

అవ. 'నను చేతనసాధ్య మర్థం కథ మచేతనేన కారయితుం ప్రవృత్తః' ఇత్యాక్షేపం కవిః సమాధత్తే:—

ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః?
సందేశార్థాః క్వ పటుకరణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః?
ఇత్యౌత్సుక్యాదపరిగణయన్ గుహ్యకస్తం యయాచే
కామార్తా హి ప్రకృతికృపణాశ్చేతనాచేతనేషు. 5

ధూమేతి. ధూమశ్చ జ్యోతిశ్చ సలిలం చ మరుద్ (వాయు)శ్చ తేషాం, సన్నిపాతః సంఘాతః, మేఘః క్వ, అచేతనత్వా త్సందేశహరణానర్హ ఇత్యర్థః. పటుకరణైః సమర్థేన్ద్రియైః, 'కరణం సాధకతమ క్షేత్ర గాత్రేన్ద్రియే ష్వపీ' త్యమరః. ప్రాపణీయాః ప్రాపయితుం యోగ్యాః, సన్దిశ్యన్త ఇతి సందేశాః, తవ వార్తాః, క్వ, ఇతి ఏవమ్, ఔత్సుక్యాత్ ఇష్టార్థోద్యుక్తత్వాత్ 'ఇష్టార్థోద్యుక్త ఉత్సుక' ఇత్యమరః. అపరిగణయన్ అవిచారయన్, గుహ్యకః యక్షః, తం మేఘం, యయాచే, తథా హి, కామార్తాః, చేతనా శ్చ అచేతనా శ్చ చేతనాచేతనాః, తేషువిషయే, ప్రకృతికృపణాః స్వభావదీనాః, హి, కామాన్ధానాం యుక్తాయుక్తవివేకశూన్యత్వా దచేతనయాచ్ఞా న విరుధ్యత ఇత్యర్థః. అత్ర మేఘసందేశయోః 'విరూపయోర్ఘటనా ద్విరూపఘటనారూపో విషమాలఙ్కారః, తదుక్తం 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలఙ్కృతి స్త్రిధే' తి స చార్థాన్తరన్యాసానుప్రాణిత ఇతి, తత్సమర్థకత్వేనైవ చతుర్థపాదే తస్యోపన్యాసాత్.

అవ. సంప్రతి యాచ్ఞాప్రకార మాహః—

జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కలావర్తకానాం
జానామి త్వాం ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మఘోనః,
తేనార్థిత్వం త్వయి విధివశా ద్దూరబన్ధు ర్గతో೭హం
యాచ్ఞా మోఘా వర మధిగుణే నాధమే లబ్ధకామా. 6

జాత మితి. హే మేఘ త్వాం, భువనేషు విదితే (ప్రసిద్ధే) భువనవిదితే * 'నిష్ఠే'తి భూతార్థే క్తప్రత్యయః. * 'మతిబుద్ధీ' త్యాదినా వర్తమానార్థత్వే తు * 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి భువనశబ్దస్య షష్ఠ్యన్తనియమాత్ సమాసో న స్యాత్ * 'క్తేన చ పూజాయా'మితి నిషేధాత్, పుష్కలాశ్చావర్తకాశ్చ కేచి న్మేఘానాం కూటస్థాః పుష్కలావర్తకా ఇత్యుచ్యన్తే. తేషాం, వంశే కులే, జాతం, మహాకులప్రసూత మిత్యర్థః. కామరూపం ఇచ్ఛాధీనవిగ్రహం, దుర్గాది సంచారక్షమ మిత్యర్థః. మఘోనః ఇన్ద్రస్య, ప్రకృతిపురుషం ప్రధానపురుషం, జానామి, తేన తవ ప్రభుత్వాభిజాత్యాదిగుణయోగిత్వేన హేతునా, విధివశాత్ దైవాయత్తత్వాత్ 'విధి ర్విధానే దైవే చే' త్యమరః. 'వశఆయత్తతాయాం చ వశ ఇచ్ఛాప్రభేదయో' రితి విశ్వః. దూరే బన్ధు ర్యస్య సః, దూరబన్ధుః:వియుక్తభార్యః అహం, త్వ య్యర్థిత్వం గతః. నను యాచకస్య యాచ్యగుణోత్కర్షః కుత్రోపయుజ్యత ఇత్యాశఙ్క్య దైవా ద్యాచ్ఞాభఙ్గే೭పి లాఘవదోషాభావ ఏవ ఉపయోగ ఇత్యాహః—యాచ్ఞేతి. తథాహి, అధిగుణే అధికగుణే పుంసి విషయే, యాచ్ఞా, మోఘా విఫలాపి. వరమ్ ఈషత్ప్రియం, దాతుర్గుణాఢ్యత్వాత్ ప్రియత్వం, యాచ్ఞా వైఫల్యా దీషత్ప్రియత్వ మితి భావః, అధమే నిర్గుణే, యాచ్ఞా తు, లబ్ధకామాపి, న వరమ్-ఈషత్ప్రియ మపి న భవతీ త్యర్థః. 'దైవా ద్వృతే వర శ్శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబే మనాక్ప్రియ' ఇత్యమరః. అర్థాన్తరన్యాసానుప్రాణితః ప్రేయో೭లఙ్కారః. తదుక్తం దణ్డినా. 'ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యాన' మితి. ఏతచ్ఛాద్యపాదత్రయే చతుర్థపాదస్థేనార్థాన్తరన్యాసేనోపజీవిత మితి సువ్యక్త మేవ.

సంతప్తానాం త్వమసి శరణం తత్పయోద ప్రియాయా
స్సందేశం మే హర ధనపతిక్రోధవిశ్లేషితస్య,
గన్తవ్యా తే వసతి రలకా నామ యక్షేశ్వరాణాం
బాహ్యోద్యానస్థితహరశిరశ్చన్ద్రికాధౌతహర్మ్యా. 7

సంతప్తానా మితి. హేపయోద జలద, త్వం, సంతప్తానామ్ ఆతపేన ప్రవాసవిరహజేన తాపేన చ సంజ్వరితానాం 'సంతాపస్సంజ్వరస్సమా' విత్యమరః శరణం ఆతపఖిన్నానాం పయోదానేన ప్రోషితానాం స్వస్థానప్రణయనేన చ రక్షితాసి 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. తత్ తస్మాత్కారణాత్, ధనపతేః కుబేరస్య, క్రోధేన, విశ్లేషితస్య ప్రియయా వియోజితస్య, మే మమ, సందేశం వార్తాం, ప్రియాయాః హర, ప్రియాం ప్రతి నయేత్యర్థః. * సంబన్ధసామాన్యే షష్ఠీ, సందేశహరణేనావయో స్సంతాపం నుదేత్యర్థః; కుత్ర స్థానే సా స్థితా? తత్స్థానస్య వా కిం వ్యావర్తకమ్? తత్రాహ:—గన్తవ్యేతి. బహిర్భవం బాహ్యం * 'బహిర్దేవపఞ్చజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్య'మితి ఞ్యప్రత్యయః. బాహ్యోద్యానే స్థితస్య హరస్య శిరసి యా చన్ద్రికా తయా ధౌతాని (నిర్మలాని) హర్మ్యాణి (ధనికభవనాని) యస్యాం సా తథోక్తా, 'హర్మ్యాది ర్ధనినాం వాస' ఇత్యమరః. అనేన వ్యావర్తక ముక్తమ్, అలకా నామ అలకేతి ప్రసిద్ధా, యక్షేశ్వరాణాం వసతిః స్థానం, తే తవ, గన్తవ్యా, త్వయా గన్తవ్యేత్యర్థః. * 'కృత్యానాం కర్తరి వే' తి షష్ఠీ.

అవ. మదర్థం ప్రవృత్తస్య తవ పథికాఙ్గనాసమాశ్వాసన మానుషఙ్గికఫల మిత్యాహః—

త్వామారూఢం పవనపదవీముద్గృహీతాలకాన్తాః
ప్రేక్షిష్యన్తే పథికవనితాః ప్రత్యయాదాశ్వసన్త్యః,
కః సన్నద్ధే విరహవిధురాం త్వయ్యుపేక్షేత జాయాం
న స్యాదన్యోఽప్యహమివ జనో యః పరాధీనవృత్తిః 8

త్వామితి పవనపదవీమ్ ఆకాశమ్, ఆరూఢం, త్వాం, పన్థానం గచ్ఛన్తీతి పథికాః. * 'పథః ష్కన్' న్నితి ష్కన్ప్రత్య

యః, తేషాం వనితాః ప్రోషితభర్తృకాః, ప్రత్యయాత్ ప్రియాగమన విశ్వాసాత్. 'ప్రత్యయోఽధీన శపథజ్ఞానవిశ్వాస హేతు' ష్విత్యమరః. ఆశ్వసన్త్యో విశ్వాసితాః, శ్వసిధాతో శ్శత్రన్తాత్ * 'ఉగితశ్చే'తి జీప్. తథా, ఉద్గృహీతాలకాన్తాః దృష్టిప్రసారార్థ మున్నమయ్య భృతాలకాగ్రా స్సత్యః, ప్రేక్షిష్యన్తే, అత్యుత్కణ్ఠతయా ద్రక్ష్యన్తీత్యర్థః. మదాగమనేన పథికాః కథ మాగమిష్యన్తీత్యత్రాహ:— తథాహి, త్వయి, సన్నద్ధే వ్యాపృతే సతి, విరహేణ విధురాం (వివశాం), జాయాం, కః ఉపేక్షేత ? న కోఽప్యుపేక్షేతేత్యర్థః. అన్యోఽపి మద్వ్యతిరిక్తోఽపి, యో జనః, అహ మివ, పరాధీనవృత్తిః పరాయత్తజీవికో న స్యాత్, స్వతన్త్రస్తు న కోఽప్యుపేక్షేతేత్యర్థః. అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః. తదుక్తమ్, * 'కార్యకారణసామాన్యవిశేషాణాం పరస్పరం, సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృత' ఇతి.

అవ. నిమిత్తాన్యపి తే శుభాని దృశ్యన్త ఇత్యాహ:—

మన్దంమన్దం నుదతి పవనశ్చానుకూలో యథా త్వాం
వామశ్చాయం నదతి మధురం చాతకస్తే సగన్ధః,
గర్భాధానక్షణపరిచయా న్నూన మాబద్ధమాలాః
సేవిష్యన్తే నయనసుభగం ఖే భవన్తం బలాకాః. 9

మన్దంమన్దమితి. అనుకూలః, పవనో వాయుశ్చ, త్వాం, మన్దం మన్దమ్, అతిమన్ద మిత్యర్థః. *అత్ర కథఞ్చిద్వీప్సాయామేవ ద్విరుక్తిర్నిర్వాహ్యా*'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి తదాశ్రయణే కర్మధారయవద్భావేన సుబ్లుకి మన్దమన్దమితి స్యాత్, తదేవాహ వామనః.—* 'మన్దంమన్దమిత్యత్ర న ప్రకారార్థ ఇతిద్విర్భావ'ఇతి. యథాసదృశం, భావిఫలానురూపమిత్యర్థః. 'యథా సాదృశ్య యోగ్యత్వ వీప్సా స్వర్థానతిక్రమ' ఇతి యాదవః. నుదతి ప్రేరయతి, అయం, సగన్ధః సగర్వః, సంబన్ధీతి కేచిత్.*'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబన్ధగర్వయో'రి త్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః. తే తవ, వామః వామభాగస్థః 'వామస్తు వక్రే రమ్యే స్యాత్సవ్యే వామస్థితేఽపి చే'తి శబ్దార్ణవే. చాతకః పక్షివిశేషశ్చ, మధు

రం శ్రావ్యం నదతి వ్యాహరతి; ఇదం నిమిత్తద్వయం వర్తతే, వర్తిష్య తే చాపరం నిమిత్తమిత్యాహ—గర్భేతి. గర్భః కుక్షిస్థజన్తుః, 'గర్భో ఉపవరకేఽన్నేఽగ్నౌ సుతే పవనసంకటే, కుక్షౌ కుక్షిస్థజన్తౌ చే'తి యాదవః. తస్యాధాన (ముత్పాదనం) తదేవ క్షణః (ఉత్సవః), సుఖహేతుత్వాదితి భావః. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ'ఇత్యమరః తస్మి న్పరిచయా (దభ్యాసా) ద్ధేతోః, ఖే వ్యోమ్ని, ఆబద్ధమాలాః, గర్భాధానసుఖార్థం త్వత్సమీపే బద్ధపఙ్క్తయ ఇత్యర్థః. ఉక్తం చ కర్ణోదయే.—'గర్భంబలాకా దధతేఽబ్దయోగాన్నాకే నిబద్ధావళయస్సమన్తా' దితి. బలాకాః బలాకాఙ్గనాః, నయనసుభగం దృష్టిప్రియం, భవన్తం, నూనం సత్యం, సేవిష్యన్తే. అనుకూలవాతచాతకరుత బలాకాదర్శనానాం శుభసూచకత్వం శకునశాస్త్రే దృష్టమ్; తత్తు విస్తరభయా న్న లిఖితమ్.

అవ. న చ తస్యా నాశా ద్వ్రతస్ఖలనాద్వా నిష్ఫల స్తే ప్రయాసః ఇత్యాహ:—

తాం చావశ్యం దివసగణనాతత్పరా మేకపత్నీ
మవ్యాపన్నా మవిహతగతిర్ద్రక్ష్యసి భ్రాతృజాయామ్,
ఆశాబన్ధః కుసుమసదృశం ప్రాయశో హ్యంగనానాం
సద్యఃపాతి ప్రణయిహృదయం విప్రయోగే రుణద్ధి. 10

తాం చేతి. హే మేఘ, దివసానాం అవశిష్టదినానాం, గణనాయాం సంఖ్యానే, తత్పరామ్ ఆసక్తాం,'తత్పరే ప్రసితాసక్తా' విత్యమరః. అతఏవ, అవ్యాపన్నామ్ అమృతాం, శాపావసానే మదాగమనప్రత్యాశయా జీవన్తీమిత్యర్థః. ఏకః పతి ర్యస్యాస్తా మేకపత్నీమ్, పతివ్రతామిత్యర్థః. *'నిత్యం సపత్న్యాదిషు' ఇతి ఙీప్, నకారశ్చ. భ్రాతు (ర్మే) జాయాం భ్రాతృజాయాం, మాతృవన్నిశ్శఙ్కం దర్శనీయా మిత్యాశయః. తాం మత్ప్రియామ్, అవిహతగతిః సఫలగమనస్సన్, ద్రక్ష్యసి ఆలోకయిష్యసి, తథాహి, ఆశా అతితృష్ణా, 'ఆశా దిగతితృష్ణయో' రితి విశ్వః. బధ్యతే అనేనేతి బన్ధః బన్ధనం, వృన్తమితి యావత్, ఆశైవ బన్ధః ఆశాబన్ధః—కర్తా, ప్రణయి ప్రేమయుక్తమ్, అత ఏవ, కుసుమ

సదృశం కుసుమసుకుమార మిత్యర్థః. అత ఏవ, విప్రయోగే వియోగే, సద్యఃపాతి సద్యోభ్రంశనశీలమ్, అఙ్గనానామ్, హృదయం జీవితం 'హృదయం జీవితే చిత్తే వక్షస్యాకూతవృక్కయోః' ఇతి శబ్దార్ణవే. ప్రాయశః ప్రాయేణ, రుణద్ధి ప్రతిబధ్నాతీత్యర్థాన్తరన్యాసః.

కర్తుం యచ్చ ప్రభవతి మహీ ముచ్ఛిలీన్ధ్రా మవన్ధ్యాం
తచ్ఛ్రుత్వా తే శ్రవణసుభగం గర్జితం మానసోత్కాః,
ఆకైలాసా ద్బిసకిసలయచ్ఛేదపాథేయవన్తః
సంపత్స్యన్తే నభసి భవతో రాజహంసాః సహాయాః. 11

కర్తుమితి. యద్గర్జితం కర్తృ, మహీమ్ ఉచ్ఛిలీన్ధ్రామ్ ఉద్భూతకన్దలికామ్, 'కన్దల్యాంచ శిలీన్ధ్రః స్యాత్' ఇతి శబ్దార్ణవే. అత ఏవ, అవన్ధ్యాం సఫలాం, కర్తుం, ప్రభవతి శక్నోతి, శిలీన్ధ్రాణాం భావిసస్యసంపత్తిసూచకత్వా దితి భావః. తదుక్తం నిమిత్తనిదానే.—'కాలాభ్రయోగా దుదితాః శిలీన్ధ్రాః సంపన్నసస్యాం కథయన్తి ధాత్రీమ్' ఇతి. తత్ శ్రుత్వా, మానసోత్కాః మానసే సరస్యున్మనసః, ఉత్సుకా ఇతియావత్ *'ఉత్క ఉన్మనాః' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః, కాలాన్తరే మానసస్య హిమదుష్టత్వా ద్ధిమస్య చ హంసానాం రోగహేతుత్వా దన్యత్ర గతా హంసాః పున ర్వర్షాసు మానస మేవ గచ్ఛన్తీతి ప్రసిద్ధిః. బిసకిసలయానాం మృణాలాగ్రాణాం, ఛేదైః శకలైః, పాథేయవన్తః పథి సాధు పాథేయం పథి భోజ్యమ్*పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్. తద్వన్తః మృణాలాగ్రశకలసమ్బలవన్త ఇత్యర్థః. రాజహంసాః హంసవిశేషాః 'రాజహంసాస్తు తేచఞ్చుచరణైర్లోహితైః సితాః'ఇత్యమరః. నభసివ్యోమ్ని, భవతః తవ, ఆకైలాసాత్ కైలాసపర్యన్తమ్*పదద్వయంచైతత్, సహాయాః సయాత్రాః 'సహాయస్తు సయాత్రః స్యాత్' ఇతి శబ్దార్ణవే, సంపత్స్యన్తే భవిష్యన్తి.

ఆపృచ్ఛస్వ ప్రియసఖ మముం తుఙ్గ మాలిఙ్గ్య శైలం
వన్ద్యైః పుంసాం రఘుపతిపదై రఙ్కితం మేఖలాసు,
కాలేకాలే భవతి భవతో యస్య సంయోగ మేత్య
స్నేహవ్యక్తి శ్చిరవిరహజం ముఞ్చతో బాష్ప ముష్ణమ్. 12

ఆపృచ్ఛస్వేతి. ప్రియం సఖాయం ప్రియసఖం *'రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్' ఇతి టచ్ సమాసాన్తః. తుఙ్గమ్ ఉన్నతం, పుంసాం వన్ద్యైః ఆరాధనీయైః, రఘుపతిపదైః రామపాదన్యాసైః, మేఖలాసు కటకేషు, 'అథ మేఖలా శ్రోణిస్థానేఽద్రికటకే కటిబన్ధేభబన్ధనే' ఇతియాదవః. అఙ్కితం చిహ్నితమ్, ఇత్థం సఖిత్వాన్మహత్త్వాత్పవిత్రత్వాచ్చ సంభావనార్హమ్, అముం శైలం చిత్రకూటాద్రిమ్, ఆలిఙ్గ్య, ఆపృచ్ఛస్వ సాధో యామీత్యామన్త్రణేన సభాజయ, 'ఆమన్త్రణసభాజనే, ఆపృచ్ఛనమ్' ఇత్యమరః. *'ఆఙి నుప్రచ్ఛ్యో రుపసంఖ్యానమ్' ఇత్యాత్మనేపదమ్. సఖిత్వం నిర్వాహయతి. కాలఇతి.—కాలే కాలే ప్రతిప్రావృట్కాలం, సుహృత్సమాగమనకాలశ్చ కాలశబ్దేనోచ్యతే*వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, భవతా, సంయోగం సంపర్కమ్, ఏత్య, చిరవిరహజమ్, ఉష్ణం, బాష్పమ్, ఊష్మాణం, నేత్రజలం చ, 'బాష్పో నేత్రజలోష్మణోః. ఇతి విశ్వః. ముఞ్చతో, యస్య శైలస్య, స్నేహవ్యక్తిః ప్రేమావిర్భావః, భవతి, స్నిగ్ధానాం హి చిరవిరహసంగతానాం బాష్పపాతో భవతీతి భావః.

అవ. సంప్రతి తస్య మార్గం కథయతి:—

మార్గం తావచ్ఛృణు కథయతస్త్వత్ప్రయాణానురూపం
సందేశం మే తదను జలద శ్రోష్యసి శ్రోత్రపేయమ్,
ఖిన్నః ఖిన్నః శిఖరిషు పదం న్యస్య గన్తాసి యత్ర
క్షీణః క్షీణః పరిలఘు పయః స్రోతసాం చోపభుజ్య. 13

మార్గమితి. హే జలద, తావత్ ఇదానీం కథయతః, మత్త ఇతి శేషః. త్వత్ప్రయాణస్య, అనురూపం అనుకూలం, మార్గం అధ్వానం, 'మార్గో మృగమదే మాసే సౌమ్యర్క్షేఽన్వేషణేఽధ్వని' ఇతి యాదవః. శృణు, తదను మార్గశ్రవణానన్తరం శ్రోత్రాభ్యాం, పేయం పానార్హం, అతితృష్ణయా శ్రోతవ్యమిత్యర్థః. పేయగ్రహణాత్సందేశస్యామృతసామ్యం గమ్యతే, మే, సందేశం, వాచికం, 'సందేశవాగ్వాచికం స్యాత్' ఇత్యమరః. శ్రోష్యసి, యత్ర మార్గే, ఖిన్నః ఖిన్నః అభీక్ష్ణం క్షీణబలః సన్ *'నీత్యవీప్సయోః' ఇతి నిత్యార్థే ద్విర్భావః శిఖరిషు పర్వతేషు

పదం, న్యస్య నిక్షిప్య, పునర్బలలాభార్థం క్వచిద్విశ్రమ్యేత్యర్థః. క్షీణః క్షీణః అభీక్ష్ణం కృశాఙ్గః సన్ * అత్రాపి కృదన్తత్వా త్పూర్వవద్ద్విరుక్తిః. స్రోతసాం, పరిలఘు గురుత్వాదోషరహితమ్, ఉపలాస్ఫాలనభేదితత్వాత్పథ్యమిత్యర్థః. తథాచ వాగ్భటః—'ఉపలాస్ఫాలనక్షేపవిచ్ఛేదైర్ఖేదితోదకాః, హిమవన్మలయోద్భూతాః పథ్యా నద్యో భవన్త్యమూః' ఇతి. పయః పానీయమ్, ఉపభుజ్య శరీరపోషణార్థమభ్యవహృత్య చ, గన్తాసి గమిష్యసి. గమే ర్లుట్.

అద్రేః శృఙ్గం హరతి పవనః కింస్విదిత్యున్ముఖీభి
ర్దృష్టోత్సాహ శ్చకితచకితం ముగ్ధసిద్ధాఙ్గనాభిః,
స్థానాదస్మాత్సరసనిచులా దుత్పతోదఙ్ముఖః ఖం
దిఙ్నాగానాం పథి పరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్. 14

అద్రేరితి. పవనః వాయుః, అద్రేః చిత్రకూటస్య, శృఙ్గం హరతి కింస్విత్ *కింస్విచ్ఛబ్దో వితర్కార్థే చాదిషు పఠితః. ఇతి శఙ్కయా ఉన్ముఖీభిః ఉన్నతముఖీభిః * స్వాఙ్గా చ్చోపసర్జనా దసంయోగోపధాత్ ఇతిఙీష్, ముగ్ధాభిః మూఢాభిః, 'ముగ్ధః సుందరమూఢయోః' ఇత్యమరః. సిద్ధానాం దేవయోనివిశేషాణామ్, అఙ్గనాభిః, చకిత చకితం చకితప్రకారం యథా తథా *'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విర్భావః. దృష్టోద్యోగః సన్, సరసాః ఆర్ద్రాః, నిచులాః స్థలవేతసాః, యస్మిం స్తస్మాత్, 'వానీరే కవిభేదే స్యాన్నిచులః స్థలవేతసే' ఇతి శబ్దార్ణవే. అస్మాత్స్థానాత్ ఆశ్రమాత్, పథి నభోమార్గే, దిఙ్నాగానాం దిగ్గజానాం, స్థూలా యే హస్తాః కరాః, తేషాం, అవలేపాన్ ఆక్షేపాన్, పరిహరన్, 'హస్తో నక్షత్రభేదే స్యాత్కరేభకరయోరపి' ఇతి విశ్వః. ఉదఙ్ముఖః సన్ అలకాయా ఉదీచ్యత్వాదితి భావః. ఖం ఆకాశం, ఉత్పత ఉద్గచ్ఛ; అత్రేదమప్యర్థాన్తరం ధ్వనయతి—రసికో నిచులో నామ మహాకవిః కాళిదాసస్య సహాధ్యాయః పరాపాదితానాం కాళిదాసప్రబంధదూషణానాం పరిహర్తా యస్మిన్ స్థానే తస్మాత్స్థానా దుదఙ్ముఖో నిర్దోషత్వా దున్నతముఖః సన్, పథి సారస్వతమార్గే, దిఙ్నాగానాం.*పూజాయాం బహువచనం. దిఙ్నాగాచార్యస్య కాళిదాసప్రతి

పక్షస్య, హస్తావలేపాన్ హస్తవిన్యాసపూర్వకాణి దూషణాని పరిహరన్, 'అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చ' ఇతి విశ్వః. అద్రేః అద్రికల్పస్య దిఙ్నాగాచార్యస్య, 'శృఙ్గం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ' ఇత్యమరః. హరతీతి హేతునా, సిద్ధైః సారస్వతసిద్ధైః, మహాకవిభిః అఙ్గనాభిః స్త్రీభిశ్చ, దృష్టోత్సాహః సన్, ఖం ఉత్పత ఉచ్చైర్భవ, ఇతి స్వప్రబన్ధమాత్మానం వా ప్రతి కవేరుక్తిరితి. 'సంసర్గతో దోషగుణా భవన్తీ' త్యేతన్మృషా యేన జలాశ్రయోఽపి, స్థిత్వానుకూలం నిచులశ్చరన్త మాత్మానమారక్షతి సిన్ధువేగాత్' ఇత్యేతచ్ఛ్లోకనిర్మాణాత్తస్య కవేర్నిచులసంజ్ఞేత్యాహుః.

రత్నచ్ఛాయావ్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్యమేతత్పురస్తా
ద్వల్మీకాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుఃఖణ్డమాఖండలస్య,
యేన శ్యామం వపురతితరాం కాన్తిమాపత్స్యతే తే
బర్హేణేవ స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విష్ణోః. 15

రత్నేతి. రత్నచ్ఛాయానాం పద్మరాగాదిమణిప్రభాణాం వ్యతికరః మిశ్రణమివ, ప్రేక్ష్యం దర్శనీయమ్, ఆఖణ్డలస్య ఇన్ద్రస్య ఏతద్ధనుః ఖణ్డమ్, ఏతదితి హస్తేన నిర్దేశో వివక్షితః. పురస్తాత్ అగ్రే, వల్మీకాగ్రాత్ వామలూరువివరాత్ 'వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం పుంనపుంసకమ్' ఇత్యమరః ప్రభవతి ఆవిర్భవతి, యేన ధనుఃఖణ్డేన, తే తవ, శ్యామం వపుః, స్ఫురితరుచినా ఉజ్జ్వలకాన్తినా, బర్హేణ పింఛేన, 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. గోపవేషస్య విష్ణోః గోపాలస్య కృష్ణస్య, శ్యామం వపురివ అతితరాం కాన్తిం శోభాం, ఆపత్స్యతే ప్రాప్స్యతి.

త్వయ్యాయత్తం కృషిఫలమితి భ్రూవికారానభిజ్ఞైః
ప్రీతిస్నిగ్ధైర్జనపదవధూలోచనైః పీయమానః,
సద్యస్సీరోత్కషణసురభి క్షేత్రమారుహ్య మాలం
కించిత్పశ్చాద్వ్రజ లఘుగతిర్భూయ ఏవోత్తరేణ. 16

త్వయీతి. కృషేః హలకర్మణః, ఫలం సస్యం త్వయి * అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ. ఆయత్తమ్ అధీనమ్, 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్తః' ఇత్యమరః. ఇతి హేతోః ప్రీత్యా స్నిగ్ధైః అకృత్రిమప్రేమా

ర్గైరిత్యర్థః భ్రూవికారాణాం భ్రూవిలాసానామ్, అనభిజ్ఞైః, పామరత్వాదితి శేషః. జనపదవధూనాం పల్లీయోషితాం, లోచనైః పీయమానః సాదరం వీక్ష్యమాణః సన్, మాలం మాలాఖ్యం క్షేత్రం శైలప్రాయమున్నతస్థలం, 'మాలమున్నతభూతలమ్' ఇత్యుత్పలమాలాయాం. సద్యః తత్కాలమేవ, సీరైః హలైః, ఉత్కషణేన కర్షణేన, సురభి ఘ్రాణతర్పణం యథా తథా, ఆరుహ్య, తత్రాభివృష్యేత్యర్థః. 'సురభి ఘ్రాణతర్పణ' ఇత్యమరః. కించి త్పశ్చాత్ వ్రజ గచ్ఛ, లఘుగతిః తత్ర నిర్వృష్టత్వా త్క్షిప్రగమనః సన్, 'లఘు క్షిప్ర మరం ద్రుతమ్' ఇత్యమరః. భూయః పునరపి, ఉత్తరేణైవ ఉత్తరమార్గేణైవ, వ్రజ
*'తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి తృతీయా
యథా కశ్చిద్బహువల్లభః పతిః కుత్రచిత్క్షేత్రే గూఢం విహృత్య 'క్షేత్రం శరీరే కేదారే సిద్ధస్థానకళత్రయోః' ఇతి విశ్వః. దాక్షిణ్యభఙ్గభయా న్నీచమార్గేణనిర్గత్య పునః సర్వాధ్యక్ష ఇవ సంచరతి తద్వదితి ధ్వనిః.

త్వామాసారప్రశమితవనోపప్లవం సాధు మూర్ధ్నా
వక్ష్యత్యధ్వశ్రమపరిగతం సానుమానామ్రకూటః,
న క్షుద్రోఽపి ప్రథమసుకృతాపేక్షయా సంశ్రయాయ
ప్రాప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కిం పునర్యస్తథోచ్చైః. 17

త్వామితి. ఆమ్రాః చూతాః, కూటేషు శిఖరేషు, యస్యసః ఆమ్రకూటో నామ, సానుమాన్ పర్వతః 'ఆమ్ర శ్చూతో రసాలోఽసౌ' ఇతి 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృఙ్గమ్' ఇతి చామరః. ఆసారః ధారావృష్టిః, 'ధారాసంపాత ఆసారః' ఇత్యమరః. తేన, ప్రశమితో వనోపప్లవో (దావాగ్ని) ర్యేన తం, కృతోపకార మిత్యర్థః. అధ్వశ్రమేణ, పరిగతం వ్యాప్తం, త్వాం, సాధు సమ్యక్, మూర్ధ్నా, వక్ష్యతి వోఢా
*వహేర్లృట్; క్షుద్రః కృపణోఽపి, 'క్షుద్రో దరిద్రే కృపణే నృశంసే' ఇతి యాదవః. సంశ్రయాయ సంశ్రయణాయ, మిత్రే సుహృది 'అథ మిత్రం సఖా సుహృత్' ఇత్యమరః. ప్రాప్తే ఆగతే సతి, ప్రథమసుకృతాపేక్షయాపూర్వోపకారపర్యాలోచనయా,విముఖో న భవతి, యః, తథా తేన ప్రకారేణ, ఉచ్చైః ఉన్నతః. స ఆమ్రకూటః. కిం పునః

విముఖో న భవతీతి కిముపవక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏతేన ప్రథమావసథే సౌఖ్యలాభాత్తే కార్యసిద్ధిరస్తీతి సూచితం; తదుక్తం నిమిత్తనిదానే 'ప్రథమావసథే యస్య సౌఖ్యం తస్యాఖిలేఽధ్వని, శివం భవతి యాత్రాయా మన్యథాత్వశుభం ధ్రువమ్' ఇతి.

ఛన్నోపాన్తః పరిణతఫలద్యోతిభిః కాననామ్రై
స్త్వయ్యారూఢే శిఖరమచలః స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే,
నూనం యాస్యత్యమరమిథునప్రేక్షణీయామవస్థాం
మధ్యే శ్యామః స్తన ఇవ భువః శేషవిస్తారపాణ్డుః. 18

ఛన్నేతి. హే మేఘ, పరిణతైః పరిపక్వైః ఫలైర్ద్యోతన్త ఇతి తథోక్తైః, ఆషాఢే వనచూతాః ఫలన్తి పచ్యన్తే చ మేఘవాతేనేత్యాశయః, కాననామ్రైః వనచూతైః, ఛన్నోపాన్తః ఆవృతపార్శ్వః, అచలః ఆమ్రకూటాద్రిః, స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే మసృణకేశబన్ధసచ్ఛాయే, శ్యామవర్ణ ఇత్యర్థః.'వేణీ తు కేశబన్ధే జలస్రుతౌ' ఇతి యాదవః. త్వయి, శిఖరం శృఙ్గమ్, ఆరూఢే సతి*'యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్' ఇతి సప్తమీ, మధ్యే శ్యామః. శేషే మధ్యాదన్యత్ర, విస్తారే పరితః, పాణ్డుః హారిణః 'హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః' ఇత్యమరః. భువః స్తన ఇవ అమరమిథునానాం, ఖేచరాణామితి భావః. ప్రేక్షణీయాం దర్శనీయామ్, అవస్థాం నూనం యాస్యతి, మిథునగ్రహణం కామినామేవ స్తనత్వేనోత్ప్రేక్షా సంభవతీతి కృతమ్. యథా పరిశ్రాన్తః కశ్చిత్కామీ కామిన్యాః కుచకలశే విశ్రాన్తః స న్స్వపితి తద్వద్భవానపి భువో నాయికాయాః స్తన ఇతి ధ్వనిః.

స్థిత్వా తస్మిన్వనచరవధూభుక్తకుఞ్జే ముహూర్తం
తోయోత్సర్గద్రుతతరగతిస్తత్పరం వర్త్మ తీర్ణః,
రేవాం ద్రక్ష్యస్యుపలవిషమే విన్ధ్యపాదే విశీర్ణాం
భక్తిచ్ఛేదైరివ విరచితాం భూతిమఙ్గే గజస్య. 19

స్థిత్వేతి. హే మేఘ, వనే చరన్తి తే వనచరాః. 'తత్పురుషే కృతిబహులమ్' ఇతి బహులగ్రహణాదలుఙ్న భవతి. తేషాం వధూభిర్భుక్తాః, కుఞ్జాః లతాగృహాః, యత్ర తస్మిన్, 'నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీబే

లతాదిపిహితోదరే' ఇత్యమరః. తత్ర తే నయనవినోదోఽస్తీత్యర్థః. తస్మిన్ ఆమ్రకూటే, ముహూర్తమ్ అల్పకాలం, నతు చిరం, స్వకార్యవిరోధాదితి భావః. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్వితయేఽపి చ' ఇతి శబ్దార్ణవే. స్థిత్వా విశ్రమ్య, తోయోత్సర్గేణ 'త్వామాసార—' ఇత్యుక్తవర్షణేన, ద్రుతతరగతిః లాఘవాద్ధేతోరతిక్షిప్రగమనః సన్, తస్మాదామ్రకూటాత్పరమనన్తరం తత్పరం, వర్త్మ మార్గం, తీర్ణః అతిక్రాన్తః, ఉపలైః పాషాణైః, విషమే, వివ్ధ్యస్యాద్రేః, పాదే ప్రత్యన్తపర్వతే 'పాదాః ప్రత్యన్తపర్వతాః' ఇత్యమరః. విశీర్ణాం సమన్తతో విసృమరామ్, ఏతేన కస్యాశ్చిత్కాముక్యాః ప్రియతమచరణపాతోఽపి ధ్వన్యతే, రేవాం నర్మదాం 'రేవాతు నర్మదాసోమోద్భవా మేఖలకన్యకా' ఇత్యమరః. గజస్య, అఙ్గే శరీరే, భక్తయోరచనాః, రేఖాఇతి యావత్. 'భక్తిర్నిషేవణే భాగే రచనాయామ్' ఇతి శబ్దార్ణవే. తాసాం, ఛేదైః భఙ్గిభిః, విరచితాం. భూతిం శృంగారమివ భసితమివ వా 'భూతిర్మాతఙ్గశృంగారే జాతౌ భస్మని సంపది' ఇతి విశ్వః. ద్రక్ష్యసి; అయమపి మహాంస్తే నయనకౌతుకలాభ ఇతి భావః.

తస్యాస్తిక్తైర్వనగజమదైర్వాసితం వాన్తవృష్టి
ర్జమ్బూకుఞ్జప్రతిహతరయం తోయమాదాయ గచ్ఛేః,
అన్తః సారం ఘన తులయితుం నానిలః శక్ష్యతి త్వాం
రిక్తః సర్వో భవతి హి లఘుః పూర్ణతా గౌరవాయ. 20

తస్యా ఇతి. హే మేఘ, వాన్తవృష్టిః ఉద్గీర్ణవర్షః సన్, కృతవమనశ్చ వ్యజ్యతే. తిక్తైః సుగన్ధిభిః, తిక్తరసవద్భిశ్చ 'తిక్తో రసే సుగన్ధౌ చ' ఇతి విశ్వః. వనగజమదైః, వాసితం సురభితం భావితం చ 'హిమవద్విన్ధ్యమలయా గజానాం ప్రభవా నగాః' ఇతి విన్ధ్యస్య గజప్రభవత్వాదితి భావః. జమ్బూకుఞ్జైః ప్రతిహతరయం ప్రతిబద్ధవేగం, సుఖపేయమిత్యర్థః. అనేన లఘుత్వం కషాయభావనా చ వ్యజ్యతే. తస్యాః రేవాయాః, తోయమ్, ఆదాయ గచ్ఛేః వ్రజ, హే ఘన మేఘ, అన్తః సారో బలం యస్య తం, త్వామ్, అనిలః ఆకాశవాయుః, 'శరీరస్థశ్చ గమ్యతే. తులయితుం, న శక్ష్యతి శక్తో న భవిష్యతి; తథాహి: రిక్తః

అన్తః సారశూన్యః, సర్వోఽపి, లఘుర్భవతి ప్రకమ్ప్యశ్చ భవతీత్యర్థః. పూర్ణతా సారవత్తా, గౌరవాయ. అప్రకమ్ప్యత్వాయ భవతీత్యర్థః. అయమత్ర ధ్వనిః—ఆదౌ వమనశోధితస్య పుంసః పశ్చాచ్ఛ్లేష్మశోషణాయ లఘుతిక్తకషాయామ్బుపానాల్లబ్ధబలస్య వాతప్రకోపో న స్యాదితి, యథాహ వాగ్భటః—'కషాయాశ్చ హితాస్తస్య విశుద్ధేః శ్లేష్మణో హితాః, కిము తిక్తకషాయా వా యే నిసర్గాత్కఫాపహాః. కృతశుద్ధేః క్రమాత్పీతపేయాదేః పథ్యభోజినః. వాతాదిభిర్న బాధా స్యాదిన్ద్రియైరివ యోగినః' ఇతి.

నీపం దృష్ట్వా హరితకపిశం కేసరైరర్ధరూఢై
రావిర్భూతప్రథమముకుళాః కన్దలీశ్చానుకచ్ఛమ్,
జగ్ధ్వాఽరణ్యేష్వధికసురభిం గన్ధమాఘ్రాయ చోర్వ్యాః
సారంగాస్తే జలలవముచః సూచయిష్యన్తి మార్గమ్. 21

నీపమితి. సారంగాః మతఙ్గజాః కురంగా వా 'సారఙ్గశ్చాతకే భృఙ్గే కురఙ్గే చ మతఙ్గజే' ఇతివిశ్వః. అర్ధరూఢైః కపిదేశోద్గతైః, కేసరైః కిఞ్జల్కైః, హరితం పాలాశవర్ణం, కపిశం శ్యావవర్ణం, శ్యామారుణమితి యావత్ 'పాలాశో హరితో హరిత్' ఇతి 'శ్యావః స్యాత్కపిశో ధూమ్రధూమలౌ కృష్ణలోహితే' ఇతి చామరః. హరితం చ తత్కపిశం చ* 'వర్ణో వర్ణేన' ఇతిసమాసః. నీపం స్థలకదమ్బకుసుమమ్ 'అథ స్థలకదమ్బకే, నీపః స్యాత్పులకే' ఇతి శబ్దార్ణవే. దృష్ట్వా సంప్రేక్ష్య, విదిత్వేతి యావత్. తథా, కచ్ఛేష్వనూపేష్వనుకచ్ఛమ్ * 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదినా విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛస్తథావిధః' ఇత్యమరః. ఆవిర్భూతప్రథమాః ప్రథమోత్పన్నా ముకుళా యాసాం తాః, కన్దలీః భూమికదళీః, 'ద్రోణపర్ణీ స్నిగ్ధకన్దా కన్దలీ భూకదళ్యపి' ఇతి శబ్దార్ణవే. జగ్ధ్వా భక్షయిత్వా * 'అదో జగ్ధిః' ఇతి జగ్ధ్యాదేశః. అరణ్యేషు, అధికసురభిమ్ అతిఘ్రాణతర్పణం, 'దగ్ధారణ్యేషు' ఇతి పాఠే 'దగ్ధమ్' ఇత్యధికవిశేషణమర్థవత్స్యాత్, కన్దలీశ్చ దృష్ట్వైవేత్యన్వయో ద్రష్టవ్యః. నీపం దృష్ట్వేతి పాఠే దన్తైశ్ఛిత్త్వేత్యర్థః. ఉర్వ్యాః భూమేః, గన్ధ

మాఘ్రాయ, జలలవముచః మేఘస్య, తే తవ, మార్గం, సూచయిష్య
న్తి అనుమాపయిష్యన్తి, యత్ర యత్ర వృష్టికార్యనీపకుసుమాదికం
దృశ్యతే తత్ర తత్ర త్వయా వృష్టమిత్యనుమీయత ఇతి భావః.

అథ ప్రక్షిప్తమపి వ్యాఖ్యాయతే:—

అమ్భోబిన్దుగ్రహణచతురాంశ్చాతకాన్ వీక్షమాణాః
శ్రేణీభూతాః పరిగణనయా నిర్దిశన్తో బలాకాః,
త్వామాసాద్య స్తనితసమయే మానయిష్యన్తి సిద్ధాః
సోత్కణ్ఠాని ప్రియసహచరీసంభ్రమాలిఙ్గితాని. 22

అమ్భ ఇతి. అమ్భోబిన్దూనాం వర్షోదబిన్దూనాంగ్రహణే 'సర్వాం సహాపతితమమ్బు న చాతకానామ్' ఇతి శాస్త్రాద్భూస్పృష్టోదకస్య తేషాం రోగహేతుత్వా దన్తరాల ఏవ స్వీకారే, చతురాం శ్చాతకాన్, వీక్షమాణాః కౌతుకాత్పశ్యన్తః, శ్రేణీభూతాః బద్ధపఙ్క్తయః *అభూతతద్భావేచ్విః. బలాకాఃబకపఙ్క్తయః, పరిగణనయా ఏకా ద్వే తిస్ర ఇతి సంఖ్యానేన, నిర్దిశన్తః హస్తేన దర్శయన్తః, సిద్ధాః, స్తనితసమయే త్వద్గర్జితకాలే, సోత్కణ్ఠాని ఉత్కణ్ఠాపూర్వకాణి, ప్రియసహచరీణాం, సంభ్రమేణాలిఙ్గితాన్యాసాద్య, స్వయంగ్రహణాశ్లేషసుఖమనుభూయే త్యర్థః. త్వాం మానయిష్యన్తి, త్వన్నిమిత్తత్వాత్సుఖలాభస్యేతిభావః.

ఉత్పశ్యామి ద్రుతమపి సఖే మత్ప్రియార్థం యియాసోః
కాలక్షేపం కకుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే,
శుక్లాపాఙ్గైః సజలనయనైః స్వాగతీకృత్య కేకాః
ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భవాన్గన్తుమాశు వ్యవస్యేత్. 23

ఉత్పశ్యామీతి. హేసఖే మేఘ, మత్ప్రియార్థం యథా తథా, ద్రుతం క్షిప్రం, 'లఘుక్షిప్రమరం ద్రుతమ్' ఇత్యమరః. యియాసోః యాతుమిచ్ఛోరపి * యాతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః. తే తవ, కకుభైః కుటజకుసుమైః, సురభౌ సుగన్ధిని, 'కకుభః కుటజేఽర్జునే' ఇతి శబ్దార్ణవే. పర్వతే పర్వతే ప్రతిపర్వతం * వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, కాలక్షేపం కాలవిలమ్బనం 'క్షేపో విలమ్బే నిన్దాయామ్' ఇతి విశ్వః. ఉత్పశ్యామి ఉత్ప్రేక్షే. విలమ్బహేతుం దర్శయన్నాశుగమనం ప్రార్థయతే—

శుక్లేతి సజలాని సానన్దబాష్పాణి, నయనాని యేషాం తైః, శుక్లాపాఙ్గైః మయూరైః, 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ శుక్లాపాఙ్గః శిఖావలః' ఇతి యాదవః. కేకాః స్వవాణీః, 'కేకా వాణీ మయూరస్య' ఇత్యమరః. స్వాగతీకృత్య స్వాగతవచనీకృత్య, ప్రత్యుద్యాతః ప్రత్యుద్గతః, మయూరవాణీకృతాతిథ్య ఇత్యర్థః. భవాన్, కథమపి యథాకథంచిత్, ఆశు గన్తుం, వ్యవస్యేత్ ఉద్యుఞ్జీత * ప్రార్థనే లిఙ్ * 'శేషే ప్రథమః' ఇతి ప్రథమపురుషః. శేషశ్చాయం భవచ్ఛబ్దో యుష్మదస్మచ్ఛబ్దవ్యతిరేకాత్. 'స్వాగతీకృత్య కేకాః' ఇత్యత్ర కేకా స్వారోప్యమాణస్య స్వాగతవచనస్య ప్రకృత ప్రత్యుద్గమనోపయోగాత్పరిణామాలంకారః. తదుక్తమలంకారసర్వస్వే— 'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామః' ఇతి.

పాణ్డుచ్ఛాయోపవనవృతయః కేతకైస్సూచిభిన్నై
ర్నీడారమ్భైర్గృహబలిభుజామాకులగ్రామచైత్యాః,
త్వయ్యాసన్నే పరిణతఫలశ్యామజమ్బూవనాన్తాః
సమ్పత్స్యన్తే కతిపయదినస్థాయిహంసా దశార్ణాః. 24

పాణ్డ్వితి. హే మేఘ, త్వయి, ఆసన్నే సన్నికృష్టే, సతి, దశార్ణా నామజనపదాః. సూచిభిన్నైః-సూచిషు ముకులాగ్రేషు. భిన్నైః వికసితైః, 'కేతకీముకులాగ్రేషు సూచిః స్యాత్' ఇతి శబ్దార్ణవే. కేతకైః కేతకీసుమైః, పాణ్డుచ్ఛాయాః హరిణవర్ణాః, ఉపవనానాం, వృతయః కణ్టకశాఖావరణాః, యేషు తే తథోక్తాః. 'ప్రాకారో వరణః సాలః ప్రాచీనం ప్రాన్తతో వృతిః' ఇత్యమరః. తథా, గృహబలిభుజాం కాకాదిగ్రామపక్షిణాం, నీడారమ్భైః కులాయనిర్మాణైః 'కులాయో నీడ మస్త్రియామ్' ఇత్యమరః. చిత్యాయా ఇమాని చైత్యాని రథ్యావృక్షాః; 'చైత్యమాయతనే బుద్ధబిమ్బే చోద్దేశపాదపే' ఇతి రుద్రః. ఆకులాని సంకీర్ణాని, గ్రామేషు చైత్యాని యేషు తథోక్తాః, తథా, పరిణతైః పక్వైః ఫలైః శ్యామానియాని జమ్బూవనాని, తైః, అన్తాః, రమ్యాః, 'మృతా వవసితే రమ్యే సమాప్తా వన్త ఇష్యతే' ఇతి శబ్దార్ణవే. తథా, కతిపయేష్వేవ దినేషు స్థాయినో హంసా యేషు తే తథోక్తా ఏవంవిధాః,

సంపత్స్యన్తే భవిష్యన్తి 'పోటాయువతి స్తోక కతిపయ—' ఇత్యాదినా కతిపయశబ్దస్యోత్తరపదత్వేఽపి దినశబ్దస్యోత్తరత్వమస్య శాస్త్రస్య ప్రాయికత్వాత్.

తేషాం దిక్షు ప్రథితవిదిశాలక్షణాం రాజధానీం
గత్వా సద్యః ఫలమవికలం కాముకత్వస్య లబ్ధా,
తీరోపాన్తస్తనితసుభగం పాస్యసి స్వాదు యత్త
త్సభ్రూభఙ్గం ముఖమివ పయో వేత్రవత్యాశ్చలోర్మి. 25

తేషామితి. దిక్షు, ప్రథితం ప్రసిద్ధం, విదిశేతి, లక్షణం నామధేయం, యస్యాస్తాం 'లక్షణం నామ్ని చిహ్నే చ' ఇతి విశ్వః. తేషాం దశార్ణానాం సంబన్ధినీమ్ ధీయన్తేఽస్యామితి ధానీ * 'కరణాధికరణయోశ్చ' ఇతి ల్యుట్. రాజ్ఞాం ధానీ, రాజధానీ*'కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యతే' ఇతి వక్తవ్యాత్సమాసః. తాం ప్రధాననగరీం, 'ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యతే' ఇతి శబ్దార్ణవే. గత్వా ప్రాప్య, సద్యః, కాముకత్వస్య విలాసితాయాః, 'విలాసీ కాముకః కామీ స్త్రీపరో రతిలమ్పటః' ఇతి శబ్దార్ణవే. అవికలం సమగ్రం, ఫలం ప్రయోజనం, లబ్ధా లప్స్యతే, త్వయేతి శేషః * కర్మణి లుట్. కుతః, యత్ యత్కారణాత్, తత్, స్వాదు మధురం, చలా ఊర్మయో యస్య తత్ చలోర్మి తరఙ్గితం వేత్రవత్యా నామ నద్యాః, పయః సభ్రూభఙ్గం భ్రుకుటియుక్తం, దశనపీడయేతిభావః. ముఖమివ, అధరమివేత్యర్థః. తీరోపాన్తే తటప్రాన్తే, యత్ స్తనితం గర్జితం, తేన సుభగం యథా తథా, స్తనితశబ్దేన మణితమపి ధ్వన్యతే * ఊర్ధ్వముచ్ఛలితకణ్ఠనాసికం హుఙ్కృతం మణిత మభ్రఘోషవత్' ఇతి లక్షణమ్. పాస్యసి * పిబతేర్లృట్ 'కామినామధరాస్వాదః సురతాదతిరిచ్యతే' ఇతి శాస్త్రనియమాదితి భావః.

నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రామహేతో
స్త్వత్సమ్పర్కాత్పులకితమివ ప్రౌఢపుష్పైః కదమ్బైః,
యః పణ్యస్త్రీరతిపరిమలోద్గారిభిర్నాగరాణా
ముద్దామాని ప్రథయతి శిలావేశ్మభిర్యౌవనాని. 26

నీచైరితి హే మేఘ, తత్ర విదిశాసమీపే, విశ్రామో విశ్రమః ఖేదాపనయః * భావార్థే ఘఞ్ ప్రత్యయః. స ఏవ హేతుః, తస్య విశ్రామహేతోః విశ్రామకారణాత్, విశ్రామార్థమిత్యర్థః * షష్ఠీ హేతుప్రయోగే, ఇతి షష్ఠీ * విశ్రామేత్యత్ర * 'నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచమేః' ఇతి పాణినీయే వృద్ధిప్రతిషేధేఽపి * 'వా శ్రమో వా' ఇతి చాన్ద్రవ్యాకరణే వికల్పేన వృద్ధివిధానాద్రూపసిద్ధిః. ప్రౌఢపుష్పైః ప్రబుద్ధకుసుమైః కదమ్బైః నీపవృక్షైః, త్వత్సమ్పర్కాత్ తవ సంగాత్, పులకా అస్య జాతాః పులకితః తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః. పులకితమివ సఞ్జాతపులకమివ, స్థితం, నీచైరిత్యాఖ్యా యస్య తం నీచైరాఖ్యం, గిరి మధివసేః, గిరావసే రిత్యర్థః * 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' ఇతి కర్మత్వం యో నీచైర్గిరిః, పణ్యాః క్రయ్యాః స్త్రియః పణ్యస్త్రియః వేశ్యాః, 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీ రూపజీవినీ' ఇతి శబ్దార్ణవే. తాసాం రతిషు యః, పరిమలో గన్ధవిశేషః, 'విమర్దోత్థే పరిమలో గంధే జనమనోహరే' ఇత్యమరః. తమ్, ఉద్గిరన్తి ఆవిష్కుర్వన్తి, ఇతి తథోక్తాని, తైః, శిలావేశ్మభిః కన్దరైః, నాగరాణాం పౌరాణామ్, ఉద్దామాని ఉత్కటాని, యౌవనాని, ప్రథయతి ప్రకటయతి. ఉత్కటయౌవనాః క్వచిదనురక్తా వారాఙ్గనా విస్రమ్భవిహారకాఙ్క్షిణ్యో మాత్రాదిభయాన్నిశీథసమయే కంచన వివిక్తం దేశమాశ్రిత్య రమన్తే, తచ్చాత్ర బహుళమస్తీతి ప్రసిద్ధిః. అత్రోద్గారశబ్దో గౌణార్థత్వాన్న జుగుప్సావహః ప్రత్యుత కావ్యస్య శోభాకర ఏవ, తదుక్తం దణ్డినా — 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్, అతిసున్దర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే' ఇతి.

విశ్రాన్తః సన్ వ్రజ వననదీతీరజాతాని సిఞ్చ
న్నుద్యానానాం నవజలకణైర్యూథికాజాలకాని,
గణ్డస్వేదాపనయనరుజాక్లాన్తకర్ణోత్పలానాం
ఛాయాదానాత్ క్షణపరిచితః పుష్పలావీముఖానామ్. 27

విశ్రాన్త ఇతి విశ్రాన్తః సన్ తత్ర నీచైర్గిరౌ వినీతాధ్వశ్రమః సన్, వనే అరణ్యే, యా నద్యస్తాసాం తీరేషు, జాతాని స్వయంరూఢాని

అకృత్రిమాణీత్యర్థః, 'నదనదీ—'ఇతి పాఠే*'పుమాన్ స్త్రియా' ఇత్యేకశేషో దుర్వారః. ఉద్యానానామ్ ఆరామాణాం సంబన్ధీని, యూథికాజాలకాని మాగధీకుసుమముకుళాని, 'అథ మాగధీ గణికా యూథికా' ఇత్యమరః. 'కోరక జాలక కలికా కుడ్మల ముకుళాని తుల్యాని' ఇతిహలాయుధః. నవజలకణైః, సిఞ్చన్ ఆర్ద్రీకుర్వన్, అత్ర సిఞ్చతేరార్ద్రీకరణార్థత్వాద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం, యత్ర తు క్షరణమర్థస్తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వం, యథా—'రేతః సిక్త్వా కుమారీషు' 'సుఖైర్నిషిఞ్చన్తమివామృతం త్వచి' ఇత్యేవమాది, ఏవం కిరతీత్యాదీనామపి. 'రజః కిరతి మారుతః' 'అవాకిరన్ వయోవృద్ధాస్తం లాజైః పౌరయోషితః' ఇత్యాదిష్వర్థభేదాశ్రయణేన రజోలాజాదీనాం కర్మత్వకరణత్వే వేదితవ్యే. తథా, గణ్డయోః కపోలయోః స్వేదస్య, అపనయనేన, ప్రమార్జనేన, యారుజా పీడా * భిదాదిత్వాదఙ్ ప్రత్యయః, తయా క్లాన్తాని మ్లానాని, కర్ణోత్పలాని యేషాం తేషాం తథోక్తానాం, పుష్పాణి లునన్తీతి పుష్పలావః పుష్పాపచాయికాః స్త్రియః * 'కర్మణ్యణ్' * 'టిడ్ఢాణ్—'ఇత్యాదినా ఙీప్. తాసాం ముఖాని తేషాం, ఛాయాయాః అనాతపస్య. దానాత్, కాన్తిదానం చ ధ్వన్యతే, 'ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబిమ్బమనాతపః' ఇత్యమరః. కాముకదర్శనాత్కాముకీనాం ముఖవికాసో భవతీతి భావః. క్షణపరిచితః క్షణం సంసృష్టః సన్, న తు చిరం, కార్యవిలమ్బనాత్, వ్రజ గచ్ఛ.

వక్రః పన్థా యదపి భవతః ప్రస్థితస్యోత్తరాశాం
సౌధోత్సఙ్గప్రణయవిముఖో మాస్మ భూరుజ్జయిన్యాః,
విద్యుద్దామస్ఫురితచకితైర్యత్ర పౌరాఙ్గనానాం
లోలాపాఙ్గైర్యది న రమసే లోచనైర్వఞ్చితః స్యాః. 28

వక్ర ఇతి. ఉత్తరాశామ్ ఉదీచీం దిశం ప్రతి, ప్రస్థితస్య భవతః, పన్థాః ఉజ్జయినీమార్గః, వక్రో యదపి దూరో యద్యపీత్యర్థః; విన్ధ్యాదుత్తరవాహిన్యా నిర్విన్ధ్యాయాః ప్రాగ్భాగే కియత్యపి దూరే స్థితోజ్జయినీ, ఉత్తరాపథస్తు నిర్విన్ధ్యాయాః పశ్చిమ ఇతి వక్రత్వం తథాపి, ఉజ్జయిన్యాః విశాలానగరస్య, 'విశాలోజ్జయినీ సమే' ఇత్యుత్పలః

సౌధానామ్, ఉత్సఙ్గేషు ఉపరిభాగేషు ప్రణయః పరిచయః 'ప్రణయః స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేఽపి చ' ఇతి యాదవః. తస్య విముఖః పరాఙ్ముఖో, మాస్మభూః, న భవేరిత్యర్థః * 'స్మోత్తరే లజ్ చ' ఇతి చకారా దాశీరర్థే లుజ్, 'నమాజ్యోగే, ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. యత్ర ఉజ్జయిన్యాం, విద్యుద్దామ్నాం విద్యుల్లతానాం, స్ఫురితైః స్ఫురణైః, చకితైః భీతైః, లోలాపాఙ్గైః చఞ్చలకటాక్షైః, పౌరాఙ్గనానాం, లోచనైః నయనైః, న రమసే యది, వఞ్చితః ప్రతారితః, స్యాః, జన్మవైఫల్యం భవే దిత్యర్థః.

అవ. సంప్రత్యుజ్జయినీం గచ్ఛతస్తస్య మధ్యేమార్గం నిర్వింధ్యా సంబన్ధ మాహ.—

వీచిక్షోభస్తనితవిహగశ్రేణికాఞ్చీగుణాయాః
సంసర్పన్త్యాః స్ఖలితసుభగం దర్శితావర్తనాభేః,
నిర్వింధ్యాయాః పథి భవ రసాభ్యన్తరః సన్నిపత్య
స్త్రీణామాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమో హి ప్రియేషు. 29

వీచీతి. హే మేఘ, పథి ఉజ్జయినీపథే, వీచిక్షోభేణ తరఙ్గచలనేన స్తనితానాం ముఖరాణాం * కర్తరి క్తః. విహగానాం హంసానాం, శ్రేణిః పఙ్క్తిరేవ, కాఞ్చీగుణో యస్యా స్తస్యాః, స్ఖలితేన, ఉపలస్ఖలనేన మదస్ఖలితేనచ, సుభగంయథాతథా, సంసర్పన్త్యాః ప్రవహన్త్యా గచ్ఛన్త్యాశ్చ, తథా, దర్శితా ప్రకటితా ఆవర్తః అమ్భసాం భ్రమ ఏవ నాభిర్యయా 'స్యాదావర్తోఽమ్భసాం భ్రమః' ఇత్యమరః. నిష్క్రాన్తా విన్ధ్యాన్నిర్విన్ధ్యా నామనదీ * 'నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థే పఞ్చమ్యా' ఇతి సమాసః, * 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలమ్'—ఇత్యాదినా పరవల్లిఙ్గతా ప్రతిషేధః. తస్యా నద్యాః, సన్నిపత్య సంగత్య, రసః జలమ్ అభ్యన్తరేయస్యసః, అన్యత్ర, రసేన శృంగారేణ అభ్యన్తరః అన్తరఙ్గః, భవ, సర్వథా తస్యా రసమనుభవేత్యర్థః. 'శృంగారాదౌ జలే వీర్యే సువర్ణే విషశుక్రయోః, తిక్తాదావమృతే చైవ నిర్యాసే పారదే ధ్వనౌ, ఆస్వాదేచరసం ప్రాహుః' ఇతి శబ్దార్ణవే. నను తత్ప్రార్థనా మన్తరేణ కథం తత్రానుభవో యుజ్యత ఇత్యత ఆహ— స్త్రీణామితి. స్త్రీణాం ప్రియేషు విషయే, విభ్రమః

విలాస ఏవ, ఆద్యం ప్రణయవచనం ప్రార్థనావాక్యం, హి, స్త్రీణామేష స్వభావో యద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనం న తు కణ్ఠత ఇతి భావః. విభ్రమశ్చాత్ర నాభిసందర్శనాదిరుక్త ఏవ.

అవ. నిర్విన్ధ్యాయా విరహావస్థాం వర్ణయంస్తన్నిరాకరణం ప్రార్థయతే.—

వేణీభూతప్రతనుసలిలా సాత్వతీ తస్య సిన్ధుః
పాణ్డుచ్ఛాయా తటరుహతరుభ్రంశిభిర్జీర్ణపర్ణైః,
సౌభాగ్యం తే సుభగ విరహావస్థయా వ్యఞ్జయన్తీ
కార్శ్యం యేన త్యజతి విధినా సత్వయైవోపపాద్యః. 30

వేణీతి. అవేణీ వేణీభూతం వేణ్యాకారం, ప్రతను స్తోకం చ, సలిలం, యస్యాః సా తథోక్తా, అన్యత్ర వేణీభూతకేశపాశేతి చ ధ్వన్యతే. రోహన్తీతి రుహాః, ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. తటయో రుహా యే తరవస్తేభ్యో భ్రశ్యన్తీతి తథోక్తైః, జీర్ణపర్ణైః శుష్కపత్రైః పాణ్డుచ్ఛాయా పాండువర్ణా, అతఏవ, హేసుభగ, విరహావస్థయా, పూర్వోక్తప్రకారయా కరణేన అతీతస్య ఏతావన్తం కాలమతీత్య గతస్య, ప్రోషితస్యేత్యర్థః. తే తవ, సౌభాగ్యం సుభగత్వం*'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చే' త్యుభయపదవృద్ధిః. వ్యఞ్జయన్తీ ప్రకాశయంతీ, సఖలు సుభగో యమఙ్గనాః కామయన్తీతి భావః. సా పూర్వోక్తా, సిన్ధుః నదీ నిర్విన్ధ్యాఖ్యా, 'స్త్రీ నద్యాం నా నదే సిన్ధుర్దేశభేదేఽమ్బుధౌ గజ' ఇతి వైజయన్తీ. యేన, విధినా వ్యాపారేణ, కార్శ్యం త్యజతి స విధిః త్వయైవ, ఉపపాద్యః, కర్తవ్య ఇత్యర్థః. సచ విధిరేకత్ర వృష్టి రన్యత్ర సంభోగః, తదభావనిబన్ధనత్వాత్కార్శ్యస్యేతి భావః. ఇయం పఞ్చమీ మదనావస్థా, ఉక్తంచ రతిరహస్యే—'నయనప్రీతిః ప్రథమా చిత్తాసంగస్తతోఽథ సంకల్పః; నిద్రోచ్ఛేదస్తనుతా విషయనివృత్తి స్త్రపానాశః. ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతి రిత్యేవం స్మరదశా దశైవ స్యుః' ఇతి. 'తామతీతస్యే' తి పాఠమాశ్రిత్య సిన్ధుర్నామ నద్యంతరమితి వ్యాఖ్యానం తు, సిన్ధుర్నామ కశ్చిన్నదః కాశ్మీరదేశేఽస్తి; నదీ తు కుత్రాపి నాస్తి ఇత్యుపేక్ష్య మిత్యాచక్షతే.

ప్రాప్యావన్తీ నుదయనకథాకోవిదగ్రామవృద్ధాన్
పూర్వోద్దిష్టామనుసర పురీం శ్రీవిశాలాం విశాలామ్,
స్వల్పీభూతే సుచరితఫలే స్వర్గిణాం గాం గతానాం
శేషైః పుణ్యై ర్హృతమివ దివః కాన్తిమ త్ఖణ్డమేకమ్. 31

ప్రాప్యేతి. విదన్తీతి విదాః * ఇగుపధలక్షణః. కః ఓకస్తో వేద్యస్థానస్య విదాః కోవిదాః * ఓకారలోపః పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. ఉదయనస్య వత్సరాజస్య, కథానాం వాసవదత్తాహరణాద్యత్యద్భుతోపాఖ్యానానాం, కోవిదాః తత్త్వజ్ఞాః, గ్రామేషు యే వృద్ధాస్తే సన్తి యేషు తాన్, అవన్తీన్ తన్నామజనపదాన్, ప్రాప్య, తత్ర, పూర్వోద్దిష్టాం పూర్వోక్తాం 'సౌధోత్సఙ్గప్రణయవిముఖో మాస్మభూరుజ్జయిన్యాః' ఇత్యుక్తాం, శ్రీవిశాలాం సంపత్తిమహతీమ్, 'శోభా సంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరివ దృశ్యతే' ఇతి శాశ్వతః. విశాలాం పురీమ్ ఉజ్జయినీమ్, అనుసర వ్రజ. కథమివ స్థితామ్? సుచరితఫలే పుణ్యఫలే, స్వర్గభోగలక్షణే, స్వల్పీభూతే, అల్పావశిష్టే సతీత్యర్థః. గామ్ ఇలాం, గతానాం, 'గౌరిలా కుమ్భినీ క్షమా' ఇత్యమరః. పునరపి భూలోకభాజామిత్యర్థః. స్వర్గిణాం స్వర్గవతాం జనానాం, శేషైః, భుక్తావశిష్టైః, పుణ్యైః సుకృతైః, హృతమ్ ఆనీతం, స్వర్గార్థానుష్ఠితకర్మశేషాణాం స్వర్గవాసస్యావశ్యం భావాదితిభావః. కాన్తిరస్యాస్తీతి. కాన్తిమత్ ఉజ్జ్వలం, సారభూతమిత్యర్థః. ఏకం ముఖ్యం, యద్వా భుక్తాదన్యత్, 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః' ఇత్యమరః. దివః స్వర్గస్య, ఖణ్డమివ స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా. ఏతేనాతిక్రాన్తసకలభూలోకనగరసౌభాగ్యసారవత్త్వముజ్జయిన్యా వ్యజ్యతే.

దీర్ఘీకుర్వన్ పటు మదకలం కూజితం సారసానాం
ప్రత్యూషేషు స్ఫుటితకమలామోదమైత్రీకషాయః,
యత్ర స్త్రీణాం హరతి సురతగ్లాని మఙ్గానుకూలః
శిప్రావాతః ప్రియతమ ఇవ ప్రార్థనాచాటుకారః. 32

దీర్ఘీకుర్వన్నితి. యత్ర విశాలాయాం, ప్రత్యూషేషు అహర్ముఖేషు, 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్య' మిత్యమరః. పటు ప్రస్ఫుటం, మదకలం మదేనావ్యక్తమధురం, 'ధ్వనౌ తు మధురాస్ఫుటే కలః

ఇత్యమరః. సారసానాం పక్షివిశేషాణాం, 'సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయః' ఇతి యాదవః. యద్వా, సారసానాం హంసానాం, 'చక్రాఙ్గః సారసో హంసః' ఇతి శబ్దార్ణవే. కూజితం రుతం, దీర్ఘీకుర్వన్ సంతానయన్నిత్యర్థః. యావద్వాతం శబ్దానువృత్తేరితి భావః. ఏతేన ప్రియతమః, స్వచాటువాక్యానుసారిక్రీడాపక్షికూజిత మవిచ్ఛిన్నం కుర్వన్నితి చ గమ్యతే స్ఫుటితానాం వికసితానాం, కమలానామ్, ఆమోదేన పరిమళేన సహ, యా మైత్రీ సంసర్గః, తేన కషాయః సురభిః, 'రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రసే' ఇతియాదవః. అన్యత్ర విమర్దగన్ధీత్యర్థః. 'విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనోహరే, ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ' ఇత్యమరః. అంగానుకూలః మాన్ద్యాత్ గాత్రసుఖస్పర్శః, అన్యత్ర గాఢాలిఙ్గనదత్తగాత్రసంవాహన ఇత్యర్థః. భవభూతినా చోక్తమ్ 'అశిథిలపరిరమ్భైర్దత్తసంవాహనాని' ఇతి. సంవాహ్యన్తేచ సురతశ్రాన్తాః ప్రియైర్యువతయః, ఏతత్కవిరేవ వక్ష్యతి. 'సంభోగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానామ్'ఇతి, శిప్రానామ కాచిత్తత్రత్యా నదీ, తస్యా వాతః శిప్రావాతః, శిప్రాగ్రహణం శైత్యద్యోతనార్థం' ప్రార్థనా సురతయాచ్ఞా, తత్ర చాటు కరోతీతి తథోక్తః, పునః సురతార్థం ప్రియవచనప్రయోక్తేత్యర్థః. * కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః. ప్రియతమః వల్లభ ఇవ, స్త్రీణాం, సురతగ్లానిం పూర్వరతిఖేదం, హరతి నుదతి,చాటూక్తిభిర్విస్మృతపూర్వరతిఖేదాః స్త్రియః ప్రియతమ ప్రార్థనాం సఫలయన్తీతిభావః. 'ప్రార్థనాచాటుకారః' ఇత్యత్ర 'ఖణ్డితనాయికానునేతా' ఇతి వ్యాఖ్యానే సురతగ్లానిహరణం న సంభవతి. తస్యాః పూర్వం సురతాభావాత్, పశ్చాత్తనసురతగ్లానిహరణం తు నేదానీన్తనకోపశమనార్థచాటువచనసాధ్యమిత్యుపేక్షైవోచితా వివేకినామ్; 'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా' ఇతి దశరూపకే.

అవ. ఇతఃపరం ప్రక్షిప్తమపి శ్లోకత్రయం వ్యాఖ్యాయతే.—

హారాం స్తారాం స్తరళఘుటికాన్కోటిశః శఙ్ఖశుక్తీః
ఘాసశ్యామా న్మరకతమణీ నున్మయూఖప్రరోహాన్,
దృష్ట్వా యస్యాం విపణిరచితాన్విద్రుమాణాం చ భఙ్గాన్
సంలక్ష్యన్తే సలిలనిధయ స్తోయమాత్రావశేషాః. 33

హారానితి. యస్యాం విశాలాయాం, కోటిశో, విపణిషు పణ్య వీథికాసు, 'విపణిః పణ్యవీథికా' ఇత్యమరః. రచితాన్ ప్రసారితాన్, ఇదంవిశేషణం యథాలిఙ్గం, సర్వత్ర సంబధ్యతే, తారాన్ శుద్ధాన్, 'తారోముక్తాది సంశుద్ధౌ తరణే శుద్ధమౌక్తికే' ఇతి విశ్వః. తరలఘుటికాన్ మధ్యమణీభూత మహారత్నాన్, 'తరలో హారమధ్యగ' ఇత్యమరః. 'పిణ్డేమణౌ మహారత్నే గుటికా బద్ధపారదే' ఇతి శబ్దార్ణవే హారాన్ ముక్తావలీః, తథా, కోటిశః, శంఖాన్ కమ్బూంశ్చ శుక్తీశ్చ ముక్తాస్ఫోటాంశ్చ, 'ముక్తాస్ఫోటః స్త్రియాం శుక్తి శ్శఙ్ఖః స్యాత్కమ్బు రస్త్రియామ్' ఇత్యమరః. ఘాసః బాలతృణం, తద్వచ్ఛ్యామాన్ 'శష్పం బాలతృణం ఘాసో యవసం తృణ మర్జున' మిత్యమరః. ఉన్మయూఖప్రరోహాన్ ఉద్గతరశ్మ్యఙ్కురాన్, మరకతమణీన్ గారుడరత్నాని, తథా, విద్రుమాణాం భఙ్గాన్ ప్రవాళఖణ్డాంశ్చ, దృష్ట్వా సలిలనిధయఃసముద్రాః, తోయమాత్రోఽవశేషో యేషాం తే తాదృశాః, సంలక్ష్యన్తే తథానుమీయన్త ఇత్యర్థః. రత్నాకరాదప్యతిరిచ్యతే రత్నసంపద్భిరితి భావః.

ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోఽత్ర జహ్రే
హైమం తాలద్రుమవన మభూ దత్ర తస్యైవ రాజ్ఞః,
అత్రోద్భ్రాన్తః కిల నళగిరి స్తమ్భ ముత్పాట్య దర్పా
దిత్యాగన్తూ న్రమయతి జనో యత్ర బన్ధూ నభిజ్ఞః. 34

ప్రద్యోతస్యేతి. అత్ర ప్రదేశే వత్సరాజః వత్సదేశాధీశ్వరఉదయనః, ప్రద్యోతస్య ప్రద్యోతనామ్నః ఉజ్జయినీనాయకస్య రాజ్ఞః, ప్రియదుహితరం వాసవదత్తాం, జహ్రే జహార. అత్ర స్థలే, తస్యైవ రాజ్ఞః ప్రద్యోతస్య, హైమం సౌవర్ణం, తాళద్రుమవన మభూత్, అత్ర నళగిరిర్నా మేంద్రదత్త స్తదీయో గజః, దర్పాత్ మదాత్, స్తమ్భమ్ ఆలానమ్, ఉత్పాట్య ఉద్ధృత్య, ఉద్భ్రాన్తః ఉత్ప్లుత్య భ్రమణం కృతవాన్ కిల, ఇతి, ఇత్థంభూతాభిః కథాభిరిత్యర్థః అభిజ్ఞః పూర్వోక్తకథాకోవిదో జనః, ఆగన్తూన్ దేశాన్తరా దాగతాన్ * 'సీత నిగమీ' త్యాదినా ఔణాదిక స్తున్ప్రత్యయః. బన్ధూనత్ర విశాలాయాం, రమయతి వినోదయతి.

అత్ర భావికాలంకారః. తదుక్తమ్—'అతీతానాగతం యత్ర ప్రత్యక్షత్వేన లక్ష్యతే, అత్యద్భుతార్థకథనాద్భావికం తదుదాహృతమ్' ఇతి.

పత్త్రశ్యామాదినకరహయస్పర్ధినో యత్ర వాహాః
శైలోదగ్రాస్త్వమివ కరిణో వృష్టిమన్తః ప్రభేదాత్,
యోధాగ్రణ్యః ప్రతిదశముఖం సంయుగే తస్థివాంసః
ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయ శ్చన్ద్రహాసవ్రణాఙ్కైః. 35

పత్త్రేతి. హేజలద, యత్ర విశాలాయాం, వాహాః హయాః పత్త్రశ్యామాః పలాశవర్ణాః, అతఏవ, దినకరహయస్పర్ధినః వర్ణతో వేగతశ్చ సూర్యాశ్వకల్పాః, తథా, శైలోదగ్రాః శైలవదున్నతాః కరిణః, ప్రభేదాత్ మదస్రావాద్ధేతో, స్త్వమివ, వృష్టిమన్తః, అగ్రం నయన్తీత్యగ్రణ్యః,*'సత్సూద్విష' ఇత్యాదినా క్విప్*'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేః' ఇతి వక్తవ్యా ణ్ణత్వం. యోధానామగ్రణ్యః భటశ్రేష్ఠాః, సంయుగే యుద్ధే, ప్రతిదశముఖం అభిరావణం, తస్థివాంసః స్థితవన్తః, అతఏవ, చన్ద్రహాసస్య రావణాసేః, వ్రణాః క్షతాన్యేవ, అంకాః చిహ్నాని తైః, 'చన్ద్రహాసో రావణాసా వసిమాత్రేఽపి చ క్వచిత్' ఇతి శాశ్వతః. ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయః ప్రతిషిద్ధభూషణకాన్తయః, శస్త్రప్రహారా ఏవ వీరాణాం భూషణమితి భావః, అత్రాపి భావికాలంకారః.

జాలోద్గీర్ణై రుపచితవపుః కేశసంస్కారధూపై
ర్బన్ధుప్రీత్యా భవనశిఖిభిర్దత్తనృత్తోపహారః,
హర్మ్యేష్వస్యాః కుసుమసురభిష్వధ్వఖేదం నయేథాః
పశ్యన్ లక్ష్మీం లలితవనితాపాదరాగాఙ్కితేషు. 36

జాలోద్గీర్ణైరితి. జాలోద్గీర్ణైః గవాక్షమార్గనిర్గతైః, 'జాలం గవాక్షఆనాయే జాలకే కపటే గణే' ఇతి యాదవః. కేశసంస్కారధూపైః వనితాకేశవాసనార్థైర్గన్ధద్రవ్యధూపైరిత్యర్థః *అత్ర సంస్కారధూపయోస్తాదర్థ్యేఽపి యూపదార్వాదివత్ ప్రకృతివికారత్వాభావా దశ్వఘాసాదివత్ షష్ఠీసమాసో న చతుర్థీసమాసః. ఉపచితవపుః పరిపుష్టశరీరః, తథా, బన్ధో బన్ధు రితి వా ప్రీత్యా, భవనశిఖిభిః గృహమ

యూరైః, దత్తోనృత్య మేవోపహార(ఉపాయనం) యస్మై స తథోక్తః, 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార స్తథోపదా' ఇత్యమరః. కుసుమైః, సురభిషు సుగంధిషు, లలితవనితాః సున్దరస్త్రియః, 'లలితం త్రిషు సున్దరమ్' ఇతి శబ్దార్ణవే. తాసాం, పాదరాగేణ చరణలాక్షారసేన, అఙ్కితేషు చిహ్నితేషు, హర్మ్యేషు ధనికభవనేషు, అస్యాః ఉజ్జయిన్యాః, లక్ష్మీం పశ్యన్, అధ్వనా అధ్వగమనేన, ఖేదం క్లేశమ్, అధ్వశ్రమం, నయేథాః అపనయ.

భర్తుః కణ్ఠచ్ఛవిరితి గణైః సాదరం వీక్ష్యమాణః
పుణ్యం యాయాస్త్రిభువనగురోర్ధామ చణ్డీశ్వరస్య,
ధూతోద్యానం కువలయరజోగన్ధిభిర్గన్ధవత్యా
స్తోయక్రీడానిరతయువతిస్నానతిక్తైర్మరుద్భిః. 37

భర్తురితి. భర్తుః స్వామినో నీలకణ్ఠస్య భగవతః, కణ్ఠస్యేవ ఛవిర్యస్యాసౌ కణ్ఠచ్ఛవిః, ఇతి హేతోః, గణైః ప్రమథైః, 'గణస్తు గణనాయాం. స్యా ద్గణేశే ప్రమథే చయే' ఇతి శబ్దార్ణవే. సాదరం యథా తథా, వీక్ష్యమాణః సన్, ప్రియవస్తుసాదృశ్యాదపి ప్రియత్వం భవేదితి భావః త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనమ్ * 'తద్ధితార్థ—' ఇత్యాదినా సమాసః * 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి స్త్రీలిఙ్గతాప్రతిషేధః తస్యగురోః త్రైలోక్యనాథస్య, చణ్డీశ్వరస్య కాత్యాయనీవల్లభస్య, పుణ్యం పావనం, ధామ మహాకాలాఖ్యం స్థానం, యాయాః, గచ్ఛ *విధ్యర్థే లిఙ్. శ్రేయస్కరత్వా త్సర్వథా యాతవ్యమితి భావః. ఉక్తంచ స్కాన్దే—*'ఆకాశే తారకంలిఙ్గంపాతాళే హాటకేశ్వరమ్, మర్త్యలోకే మహాకాళం దృష్ట్వా కామ మవాప్నుయాత్' ఇతి. న కేవలం ముక్తిస్థానమిదం కిన్తు విలాసస్థాన మపీత్యాహ—ధూమేతి, కువలయరజోగన్ధిభిః ఉత్పలపరాగగన్ధవద్భిః, తోయక్రీడాసు జలవిహారేషు, నిరతానామ్ ఆసక్తానాం, యువతీనాం, స్నానం స్నాన్త్యనేనేతి స్నానీయం చన్దనాది* కరణేల్యుట్ * 'స్నానీయేఽభిషవే స్నానమ్' ఇతి యాదవః. తేన, తిక్తైః సురభిః * 'కటుతిక్తకషాయాస్తు సౌరభ్యేఽపి ప్రకీర్తితాః' ఇతి హలాయుధః. సౌగన్ధ్యాతిశయార్థం

విశేషణద్వయం, గన్ధవత్యానామనద్యా స్తత్రత్యాయా, మరుద్భిః మారుతైః, ధూతోద్యానం కమ్పితాక్రీడమితిధామ్నో విశేషణమ్.

అప్యన్యస్మి న్జలధర మహాకాళ మాసాద్య కాలే
స్థాతవ్యం తే నయనవిషయం యావ దత్యేతి భానుః,
కుర్వ న్సన్ధ్యాబలిపటహతాం శూలినః శ్లాఘనీయా
మామన్ద్రాణాం ఫల మవికలం లప్స్యసే గర్జితానామ్. 33

అపీతి. హే జలధర, మహాకాళం నామ పూర్వోక్తం చణ్డీశ్వరస్థానమ్, అన్యస్మి౯ సంధ్యాతిరిక్తే, కాలే, ఆసాద్య ప్రాప్యాపి, తే (తవ) స్థాతవ్యం, త్వయా స్థాతవ్య మిత్యర్థః. *'కృత్యానాం కర్తరివా' ఇతి షష్ఠీ. యావతా కాలేన, భానుః సూర్యః, నయనవిషయం దృష్టిపథమ్, అత్యేతి అతిక్రామతి. అస్తమియాత్ తే స్థాతవ్య మిత్యర్థః. యావది త్యవధ్యర్థే *'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే' ఇత్యమరః. కిమర్థమత ఆహ.—కుర్వన్నితి. శ్లాఘనీయాం ప్రశస్యాం, శూలినః శివస్య, సంధ్యాయాం బలిః (పూజా) తత్ర పటహతాం, కుర్వ౯ సంపాదయ౯, ఆమన్ద్రాణామ్ ఈషద్గమ్భీరాణాం, గర్జితానామ్, అవికలమ్ అఖణ్డం, ఫలం, లప్స్యసే ప్రాప్స్యసి *లభేః కర్తరి లృట్. మహాకాళనాథ బలిపటహత్వేన వినియోగాత్తే గర్జితానాం సాఫల్యం స్యా దిత్యర్థః.

పాదన్యాసక్వణితరశనా స్తత్ర లీలావధూతైః
రత్నచ్ఛాయాఖచితవలిభిశ్చామరైః క్లాన్తహస్తాః,
వేశ్యా స్త్వత్తో నఖపదసుఖాన్ప్రాప్య వర్షాగ్రబిన్దూ
నామోక్ష్యన్తే త్వయి మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్కటాక్షా౯. 39

పాదన్యాసేతి. తత్ర సన్ధ్యాబలౌ, పాదన్యాసైః చరణవిక్షేపైర్నృత్యాఙ్గైః, క్వణితా శబ్దాయమానా, రశనా యాసాం తా స్తథోక్తాః, క్వణతే రకర్మకత్వాత్ * 'గత్యర్థాకర్మక' ఇత్యాదినా కర్తరి క్తః. లీలయా విలాసేన, అవధూతైః కమ్పితైః, రత్నానాం కఙ్కణమణీనాం ఛాయయా కాన్త్యా, ఖచితాః రూషితాః, వలయః చారదణ్డాః యేషాం

త్రైః * 'వలిశ్చామరదండేచ జరావిశ్లథచర్మణి' ఇతి విశ్వః. చామరైః వాలవ్యజనైః, క్లాన్తహస్తాః ఏతేన దైశికనృత్యం సూచితమ్; తదుక్తం నృత్యసర్వస్వే—* 'ఖడ్గ కన్దుక వస్త్రాది దణ్డికా చామర స్రజః, వీణాది ధృత్వా యత్కుర్యా న్నృత్యం తద్ దైశికం భవేత్' ఇతి, వేశ్యాః మహాకాళకాథ ముపేత్య నృత్యన్త్యో గణికాః, త్వత్తః, నఖపదేషు నఖక్షతేషు, సుఖాన్ సుఖకరాన్ *సుఖశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్ పచాద్యచ్ యద్వా, సుఖాన్ సుఖహేతూన్ * 'సుఖహేతౌ సుఖే సుఖమ్' ఇతి శబ్దార్ణవే. వర్షస్య అగ్రబిన్దూన్ ప్రథమబిన్దూన్, ప్రాప్య, త్వయి, మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్, కటాక్షాన్ అపాంగాన్, ఆమోక్ష్యన్తే 'పరైరుపకృతాః సన్తః సద్యః ప్రత్యుపకుర్వతే' ఇతి భావః. కామినీ దర్శనీయత్వలక్షణం శివోపాసనాఫలం సద్యో లప్స్యస ఇతి ధ్వనిః.

పశ్చాదుచ్చైర్భుజతరువనం మణ్డలేనాభిలీనః
సాన్ధ్యం తేజః ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం దధానః,
నృత్యారమ్భే హర పశుపతేరార్ద్రనాగాజినేచ్ఛాం
శాన్తోద్వేగ స్తిమితనయనం దృష్టభక్తిర్భవాన్యా. 40

పశ్చాదితి. పశ్చాత్ సన్ధ్యాబల్యనన్తరం, పశుపతేః శివస్య' నృత్యారమ్భే, తాణ్డవప్రారమ్భే, ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం ప్రత్యగ్రజపా కుసుమారుణం, సన్ధ్యాయాం భవం, తేజో దధానః, ఉచ్చైః ఉన్నతం భుజా ఏవ తరవస్తేషాం వనం మణ్డలేన మణ్డలాకారేణ, అభిలీనః అభివ్యాప్తః సన్ * కర్తరి క్తః. భవాన్యా భవపత్న్యా * 'ఇన్ద్రవరుణ భవశర్వ రుద్ర మృడహిమారణ్య యవ యవన మాతులాచార్యాణామానుక్' ఇతిజీష్ ఆనుగాగమశ్చ. శాన్త, ఉద్వేగః గజాజినదర్శన భయం యయోస్తే, అత ఏవ, స్తిమితే నిశ్చలే నయనే యస్మిన్కర్మణి తత్తథోక్తమ్ * 'ఉద్వేగ స్త్వరితే క్లేశే భయే మన్థరగామిని' ఇతి శబ్దార్ణవే. భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగః *భజే భవార్థే క్తిన్ప్రత్యయః. దృష్టం దృష్టావాభక్తిర్యస్య సదృష్టభక్తిః సన్, పశుపతేః,ఆర్ద్రం శోణితార్ద్రం, యన్నాగాజినం గజచర్మ * 'అజినం చర్మకృత్తిః స్త్రీ' ఇత్యమరః తత్రే

చ్ఛాం, హర నివర్తయ, త్వమేవ తత్స్థానే భవేత్యర్థః. గజాసురమర్ద నానంతరం భగవాన్మహాదేవ స్తదీయ మార్ద్రాజినం భుజమణ్డలేన బిభ్ర త్తాండవం చకారేతి ప్రసిద్ధిః. * దృష్టభక్తిరితి కథం రూపసిద్ధిః? దృష్ట శబ్దస్య 'స్త్రియాః పుంవత్' ఇత్యాదినా పుంవద్భావస్య దుర్ఘటత్వాత్, కుతః? * 'పూరణీప్రియాది'ష్వితి నిషేధాత్ భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిషు పాఠాదితి. తదేత చ్చోద్యం, దృఢభక్తిరితి శబ్ద మాశ్రిత్య ప్రతివిహితం గణవ్యాఖ్యానే దృఢం భక్తిరస్యేతి నపుంసకం పూర్వపదమ్, అదార్ఢ్య నివృత్తిమాత్రపరే దృఢశబ్దే లిఙ్గవిశేషస్యానుపకారిత్వాత్ స్త్రీత్వ మవి వక్షిత'మితి భోజరాజస్తు * 'భక్తౌ చ కర్మసాధనాయా' మిత్యనేన సూత్రేణ భజ్యతే సేవ్యత ఇతి కర్మార్థత్వే భవానీభక్తి రిత్యాది భవతి. 'భావసాధనాయాంతు స్థిరభక్తిర్భవాన్యా మిత్యాది భవతి' ఇత్యాహ. ఇతి తదేతత్సర్వం సమ్యగ్వివేచితం రఘువంశసంజీవిన్యాం 'దృఢభక్తి రితి జ్యేష్ఠే' ఇత్యత్ర, తస్మా ద్దృష్టభక్తి రిత్యత్రాపి మతభేదేన పూర్వ పదస్య స్త్రీత్వే నపుంసకత్వే చ రూపసిద్ధి రస్తీతి స్థితమ్.

అవ. ఇత్థం మహాకాళనాథసేవాప్రకార మభిధాయ పున ర్నగర సంచార మేవాహ:—

గచ్ఛన్తీనాం రమణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం
రుద్ధాలోకే నరపతిపథే సూచిభేద్యై స్తమోభిః,
సౌదామన్యా కనకనికషస్నిగ్ధయా దర్శయోర్వీం
తోయోత్సర్గ స్తనితముఖరో మాస్మభూర్విక్లబాస్తాః 41

గచ్ఛన్తీనామితి. తత్ర ఉజ్జయిన్యాం, నక్తం రాత్రౌ, రమణ వసతిం ప్రియభవనం ప్రతి * 'వసతీరాత్రివేశ్మనో'రిత్యమరః. గచ్ఛన్తీ నాం యోషితామ్, అభిసారికాణామిత్యర్థః. సూచిభిర్భేద్యైః అతిసాన్ద్రై రిత్యర్థః. తమోభిః, రుద్ధాలోకే నిరుద్ధదృష్టిప్రసారే, నరపతిపథే రాజ మార్గే, కనకస్య నికషో నికష్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా నికషోపలగత రేఖా, తస్యేవ, స్నిగ్ధం తేజో యస్యా స్తయా * 'స్నిగ్ధం తు మసృణే సాన్ద్రే రమ్యే క్లీబే చ తేజసి' ఇతి శబ్దార్ణవే. సుదామ్నాద్రిణైకదిక్సౌదా మనీ విద్యుత్ * 'తేనైకదిక్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. తయా, ఉర్వీం మార్గం,

దర్శయ, కించ, తోయోత్సర్గ స్తనితాభ్యాం వృష్టిగర్జితాభ్యాం, ముఖరః శబ్దాయమానః, మాస్మభూః, కుతః, తాః యోషితః, విక్లబాః భీరవః తతో వృష్టిగర్జితే నకార్యే ఇత్యర్థః. * నాత్ర తోయోత్సర్గే స్తనితమితి విగ్రహః, విశిష్టస్యైవ కేవల స్తనితస్యాప్యనిష్టత్వాత్. న చ ద్వన్ద్వపక్షేఽల్పాచ్తరపూర్వనిపాతశాస్త్రవిరోధః. * 'లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః' ఇతి సూత్ర ఏవ విపరీతనిర్దేశేన పూర్వనిపాతశాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా దితి.

తాం కస్యాం చిద్భవనవలభౌ సుప్తపారావతాయాం
నీత్వా రాత్రిం చిరవిలసనాత్ ఖిన్నవిద్యుత్కళత్రః,
సూర్యే దృష్టే పునరపి భవా న్వాహయే దధ్వశేషం
మన్దాయన్తే న ఖలు సుహృదా మభ్యుపేతార్థకృత్యాః. 42

తామితి. చిరం, విలసనాత్ స్ఫురణాత్, ఖిన్నం, విద్యుదేవ కళత్రం యస్య సభవాన్, సుప్తాః, పారావతాః కలరవా, యస్యాం తస్యామ్, వివిక్తాయా మిత్యర్థః.'పారావతః కలరవః కపోతః' ఇత్యమరః. జనసంచార స్తత్రాసంభావిత ఏవేతి భావః కస్యాంచిత్, భవనస్య, వలభౌ ఆచ్ఛాదనే, ఉపరిభాగ ఇత్యర్థః. 'ఆచ్ఛాదనం స్యా ద్వలభీ గృహాణామ్' ఇతిహలాయుధః తాంరాత్రిం, నీత్వా, సూర్యేదృష్టేసతి, ఉదితే సతీత్యర్థః పునరపి, అధ్వశేషం వాహయేత్ ; తథాహి, సుహృదాం మిత్రాణామ్, అభ్యుపేతా అఙ్గీకృతా, అర్థస్య ప్రయోజనస్య, కృత్యా క్రియా, యై స్తే,అభ్యుపేతసుహృదర్థాః ఇత్యర్థః. * సాపేక్షత్వేఽపిగమకత్వాత్సమాసః * 'కృత్యా క్రియాదేవతయోః కార్యేస్త్రీకుపితేత్రిషు' ఇతి యాదవః. 'కృఞశ్చ' ఇతి చకారాత్క్యప్, న మన్దాయన్తే ఖలు న మన్దా భవన్తిహి, న విలమ్బన్త ఇత్యర్థః 'లోహితాదిమజ్భ్యఃక్యష్' ఇతి క్యష్, * 'వాక్యషః' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

తస్మిన్కాలే నయనసలిలం యోషితాం ఖణ్డితానాం
శాన్తిం నేయం ప్రణయిభిరతో వర్త్మ భానో స్త్యజాశు,
ప్రాలేయాస్రం కమలవదనాత్సోఽపి హర్తుం నలిన్యాః
ప్రత్యావృత్త స్త్వయి కరరుధిస్యా దనల్పాభ్యసూయః. 43

తస్మిన్నితి. తస్మిన్కాలే పూర్వోక్తే సూర్యోదయకాలే, ప్రణయిభిః ప్రియతమైః, ఖణ్డితానాం యోషితాం నాయికావిశేషాణామ్, *'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖండితేర్ష్యాకషాయితా' ఇతి దశరూపకే. నయనసలిలం శాన్తిం, నేయం నేతవ్యమ్ * నయతి ర్ద్వికర్మకః. అతో హేతోః, భానోః, వర్త్మ మార్గమ్, ఆశు శీఘ్రం, త్యజ, తస్యావరకో మాభూరిత్యర్థః, విపక్షేఽనిష్టమాచష్టే,—సోఽపి భానుః, నలాని (అమ్బుజాని) అస్యాః సన్తీతి నలినీ పద్మినీ * 'తృణేఽమ్బుజే నలం నాతు రాజ్ఞినాలే తు నస్త్రియామ్' ఇతి శబ్దార్ణవే. తస్యాః స్వకాన్తాయాః కమలం స్వకుసుమమేవ వదనం, తస్మాత్, ప్రాలేయం హిమమేవ, అస్రమ్ అశ్రు, హర్తుం శమయితుం, ప్రత్యావృత్తః ప్రత్యాగతః, నళిన్యాశ్చ భర్తుర్భానోర్దేశాన్తరే నళిన్యన్తరగమనాత్ ఖణ్డితాత్వమిత్యాశయః. అతస్త్వయి, * కరాన్ (అంశూన్) రుణద్ధీతి కరరుత్, క్విప్. తస్మిన్కరరుధిసతి, హస్తరోధిని సతీతి చ గమ్యతే. *'బలి హస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః. అనల్పాభ్యసూయః అధికవిద్వేషః, స్యాత్, ప్రాయేణేచ్ఛావిశేషవిఘాతాద్ద్వేషో రోషవిశేషశ్చ కామినాం భవతీతి భావః. కించ* 'బ్రహ్మాణమర్కమీశానం విష్ణుం వా ద్వేష్టి యో జనః,శ్రేయాంసి తస్య నశ్యన్తి రౌరవం చ భవే ద్ధ్రువమ్' ఇతి నిషేధాత్కార్యహానిశ్చ భవిష్యతీతి ధ్వనిః.

గమ్భీరాయాః పయసి సరితశ్చేతసీవ ప్రసన్నే
ఛాయాత్మాపి ప్రకృతిసుభగో లప్స్యతే తే ప్రవేశమ్,
తస్మాదస్యాః కుముదవిశదాన్యర్హసి త్వం న ధైర్యా
న్మోఘీకర్తుం చటులశఫరోద్వర్తనప్రేక్షితాని. 44

గమ్భీరాయా ఇతి. గమ్భీరా నామ సరిత్, ఉదాత్తనాయికా చ ధ్వన్యతే. తస్యాః, ప్రసన్నే అనురక్తత్వాద్దోషరహితే, చేతసీవ, ప్రసన్నే అతినిర్మలే, పయసి, ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ, సుభగః సున్దరః * 'సున్దరేఽధికభోగాంశే దుర్దినేతరవాసరే, తురీయాంశే శ్రీమతిచ సుభగః' ఇతి శబ్దార్ణవే. తే తవ, ఛాయా చాసా వాత్మా చ సోఽపి,ప్రతిబిమ్బశరీరం వా, ప్రవేశం లప్స్యతే, అపిశబ్దాత్, సాక్షాత్ప్రి

వేశ మనిచ్ఛోరపీతి భావః. తస్మాత్ ఛాయాద్వారాపి ప్రవేశస్యైవ శక్యంభావిత్వాత్, అస్యాః గమ్భీరాయాః, కుముదవత్, విశదాని ధవళాని, చటులాని శీఘ్రాణి, శఫరాణాం మీనానామ్, ఉద్వర్తనాని ఉల్లుణ్ఠనాన్యేవ, ప్రేక్షితాని అవలోకనాని * 'త్రిషు స్యాచ్చటులం శీఘ్రమ్' ఇతి విశ్వః. ఏతదేవ గమ్భీరాయా అనురాగలిఙ్గమ్, ధైర్యాత్, ధార్ష్ట్యాత్, ధౌర్త్యాదితి యావత్. మోఘీకర్తుం విఫలీకర్తుం నార్హసి, నానురక్తాం విప్రలబ్ధవ్యేత్యర్థః. ధూర్తలక్షణం తు *'క్లిశ్నాతి నిత్యం దయితా మఙ్కస్థామతిసున్దరః, అఞ్చత్యరక్తాం యత్నేన రక్తాం ధూర్తో విముఞ్చతి' ఇతి.

తస్యాః కిఞ్చిత్కరధృతమివ ప్రాప్తవానీరశాఖం
హృత్వా నీలం సలిలవసనం ముక్తరోధోనితమ్బమ్,
ప్రస్థానం తే కథమపి సఖే లమ్బమానస్య భావి
జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః? 45

తస్యా ఇతి. హేసఖే, ప్రాప్తా, వానీరశాఖా వేతసశాఖా, యేన తత్తథోక్త, మతఏవ, కించిత్ ~~ఈషత్~~, కరధృతం హస్తావలమ్బిత, మివ స్థితం, ముక్తః త్యక్తః రోధః తటమేవ, నితమ్బః కటి, ర్యేన తత్తథోక్తమ్*'నితమ్బః పశ్చిమే శ్రోణిభాగేఽద్రికటకే తటే' ఇతి యాదవః. నీలం కృష్ణవర్ణం, తస్యాః గమ్భీరాయాః సరితః, సలిలమేవ వసనం, నీలామ్బరధారణం విరహతాపనివారణమితి ప్రసిద్ధిః. హృత్వా అపనీయ, లమ్బమానస్య పీతసలిలభారా ల్లమ్బమానస్య, అన్యత్ర జఘనారూఢస్య, తే తవ, ప్రస్థానం ప్రయాణం, కథమపి కృచ్ఛ్రేణ, భావి. కృచ్ఛ్రత్వహేతు మాహ— జ్ఞాతేతి జ్ఞాతాస్వాదః అనుభూతరసః, కః పుమాన్, వివృతం ప్రకటీకృతం, జఘనం కటి స్తత్పూర్వభాగో వా, యస్యాస్తామ్*'జఘనం స్యాత్కటౌ పూర్వశ్రోణిభాగాపరాంశయోః' ఇతి యాదవః. విహాతుం త్యక్తుం, సమర్థః, శక్తః, న కోఽపీత్యర్థః.

త్వన్నిష్యన్దోచ్ఛ్వసితవసుధాగన్ధసంపర్కరమ్యః
స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః,

నీచై ర్వాస్యత్యుపజిగమిషో ర్దేవపూర్వం గిరిం తే
శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోదుమ్బరాణామ్. 46

త్వదితి. త్వన్నిష్యన్దేన తవ వృష్ట్యా, ఉచ్ఛ్వసితాయాః ఉపబృంహితాయాః, వసుధాయాః భూమేః, గన్ధస్య, సమ్పర్కేణ, రమ్యః, సురభిరిత్యర్థః స్రోతఃశబ్దేనేన్ద్రియవాచినా తద్విశేషో ఘ్రాణం లక్ష్యతే* 'స్రోతోఽమ్బువేగేన్ద్రియయోః' ఇతి విశ్వః. స్రోతోరన్ధ్రేషు నాసాగ్రకుహరేషు, యత్, ధ్వనితం శబ్దః, తేన సుభగం యథాతథా, దన్తిభిః గజైః, పీయమానః వసుధాగన్ధలోభా దాఘ్రాయమాణ ఇత్యర్థః అనేన మాన్ద్య ముచ్యతే. కాననేషు వనేషు, ఉదుమ్బరాణాం జన్తుఫలానామ్*'ఉదుమ్బరో జన్తుఫలో యజ్ఞాఙ్గో హేమదుగ్ధకః' ఇత్యమరః. పరిణమయితా పరిపాచయితా * 'మితాం హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వః. శీతో వాతః, దేవపూర్వం గిరిం, దేవగిరి మిత్యర్థః. ఉపజిగమిషోః ఉపగన్తు మిచ్ఛోః * గమేః సన్నన్తా దుప్రత్యయః? తే తవనీచైః శనైః, వాస్యతి, త్వాం వీజయిష్యతీత్యర్థః. * సంబన్ధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠీ. 'దేవపూర్వం గిరిమ్' ఇత్యత్ర దేవశబ్దపూర్వత్వం గిరిశబ్దస్యైవ, న తు సంజ్ఞిన స్తదర్థస్యేతి సంజ్ఞాయాః సంజ్ఞిత్వాభావా దవాచ్యవచనం దోషమాహురాలంకారికాః, తదుక్తమేకావల్యామ్ —*'యదవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హి తత్' ఇతి. సమాధానంతు-దేవశబ్దవిశేషితేన గిరిశబ్దేన శబ్దపరేణార్థో మేఘోపగమనయోగ్యో దేవగిరిర్లక్ష్యత ఇతి కథంచిత్సంపాద్యమ్.

తత్ర స్కన్దం నియతవసతిం పుష్పమేఘీకృతాత్మా
పుష్పాసారైః స్నపయతు భవాన్వ్యోమగఙ్గాజలార్ద్రైః,
రక్షాహేతోర్నవశశిభృతా వాసవీనాం చమూనా
మత్యాదిత్యం హుతవహముఖే సంభృతం తద్ధి తేజః. 47

తత్రేతి. తత్ర దేవగిరౌ, నియతా వసతిర్యస్య తం, నిత్యసన్నిహితమిత్యర్థః. పురా కిల తారకాఖ్యాసురవిజయసంతుష్టసురప్రార్థనావశా ద్భక్తార్తిభఞ్జనో భగవా న్భవానీనన్దనః స్కన్దో నిత్యమహ మిహ సహ శివాభ్యాం వసామీత్యుక్త్వా తత్ర వసతీతి ప్రసిద్ధిః.

స్కన్దం కుమారస్వామినమ్, పుష్పాణాం మేఘః పుష్పమేఘః, పుష్ప మేఘీకృతాత్మా కామరూపత్వా త్పుష్పవర్షక మేఘీకృతవిగ్రహః సన్, వ్యోమగంగాజలార్ద్రైః, పుష్పాసారైః పుష్పసంపాతైః*'ధారాసంపాత ఆసారః' ఇత్యమరః భవాన్ స్వయమేవ, స్నపయతు, అభిషిఞ్చతు స్వయంపూజాయా ఉత్తమత్వాదితి భావః. తథా చ శమ్భురహస్యే* 'స్వయం యజతిచే ద్దేవ ముత్తమా సోదరాత్మజైః, మధ్యమాయాజయే ద్భృత్యై రధమా యజనక్రియా' ఇతిస్కన్దస్య పూజ్యత్వసమర్థకమర్థాన్తరం న్యస్యతి, రక్షేతి. తత్ భగవాన్, స్కన్ద ఇత్యర్థః*విధేయప్రాధాన్యాన్నపుంసకత్వనిర్దేశః. వాసవస్యేమా వాసవ్యః * 'తస్యేదమ్' ఇత్యణ్. తాసాం, వాసవీనామ్ ఐన్ద్రీణాం, చమూనాం సేనానాం, రక్షైవ హేతుః తస్య, రక్షాహేతోః రక్షయా కారణేన, రక్షార్థమిత్యర్థః. * 'షష్ఠీ హేతు ప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ. నవశశిభృతా భగవతా చన్ద్రశేఖరేణ * వహతీతి వహః, పచాద్యచ్, హుతస్య వహో హుతవహః వహ్నిః, తస్య, ముఖే, సంభృతం సంచితమ్, ఆదిత్య మతిక్రాన్తమత్యాదిత్యమ్ * 'అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయా' ఇతి సమాసః. తేజో హి సాక్షా ద్భగవతో హరస్యైవేదం మూర్త్యన్తర మిత్యర్థః. అతః పూజ్యమితి భావః; ముఖగ్రహణం తు శుచిత్వసూచనార్థం, తదుక్తం శమ్భురహస్యే— * 'గవాం పశ్చాద్ద్విజస్యాగ్రే యోగినాం హృత్కపేర్వచః, పరం శుచితమం విద్యాన్ముఖం స్త్రీవహ్నివాజినామ్' ఇతి.

జ్యోతిర్లేఖావలయగళితం యస్య బర్హం భవానీ
పుత్రప్రేమ్ణా కువలయదళప్రాపి కర్ణే కరోతి,
ధౌతాపాఙ్గం హరశశిరుచా పావకే స్తం మయూరం
పశ్చాదద్రిగ్రహణగురుభిర్గర్జితై ర్నర్తయేథాః. 48

జ్యోతిరితి జ్యోతిషః తేజసః, లేఖాః రాజయః, తాసాం వలయం మణ్డలం, యస్యాస్తీతి తథోక్తమ్, గళితం భ్రష్టం, న తు లౌల్యాత్స్వయం ఛిన్నమితి భావః, యస్య మయూరస్య, బర్హం పింఛ్ఛం, 'పింఛ్ఛబర్హేనపుంసకే' ఇత్యమరః. భవానీ గౌరీ, పుత్రప్రేమ్ణా పుత్రస్నేహేన,

కువలయస్య, దళం పత్త్రం, తత్ప్రాపి తద్యోగి యథా తథా, కర్ణే కరోతి, దళేన ధారయతీత్యర్థః [యద్వా, కువలయస్య, దళప్రాపి దళభాజి,దళాగ్రే, కర్ణే కరోతి*క్విబన్తాత్సప్తమీ, దళం పరిహృత్య తత్ స్థానే బర్హం ధత్తే ఇత్యర్థః. నాథస్తు 'కువలయదళక్షేపి' ఇతి పాఠమనుసృత్య 'క్షేపో నిన్దాపసారణం వా' ఇతి వ్యాఖ్యాతవాన్] హారశశిరుచా హారశశిరశ్చన్ద్రికయా, ధౌతాపాఙ్గం స్వతోఽపి శౌక్ల్యాదతిధవళిత నేత్రాన్తమ్, 'అపాఙ్గౌ నేత్రయోరన్తౌ' ఇత్యమరః. పావకస్య అగ్నేః, అపత్యం, పావకిః స్కన్దః * 'అతఇఞ్' ఇతి ఇఞ్. తస్య, తం పూర్వోక్తం, మయూరం, పశ్చాత్ పుష్పాభిషేచనానంతరమ్, అద్రేః దేవగిరేః కర్తుః, గ్రహణేన గుహాసంక్రమణేన, గురుభిః, ప్రతిధ్వానమహద్భిరిత్యర్థః. గర్జితైః, నర్తయేథాః నృత్యం కారయ, మార్దఙ్గికభావేన భగవన్తంకుమారముపాస్వేతి భావః. 'నర్తయేథాః' ఇత్యత్ర * 'అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకాత్' ఇత్యాత్మనేపదాపవాదః * 'నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చ' ఇతి పరస్మైపదం వా న భవతి, తస్య * 'నపాదమ్యాఙ్యమాఙ్యసపరిముహరుచినృతివదవసః' ఇతి ప్రతిషేధాత్.

ఆరాధ్యైనం శరవణభవం దేవముల్లఙ్ఘితాధ్వా
సిద్ధద్వన్ద్వైర్జలకణభయాద్వీణిభిర్ముక్తమార్గః,
వ్యాలమ్బేథాః సురభితనయాలమ్భజాం మానయిష్యన్
స్రోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్. 49

ఆరాధ్యేతి. ఏవం పూర్వోక్తం, శరాః బాణతృణాని 'శరో బాణతృణే బాణే' ఇతి శబ్దార్ణవే. తేషాం వనం శరవణం * 'ప్రనిరంతఃశర' ఇత్యాదినా ణత్వం. తత్ర భవో జన్మ యస్య తం, శరవణభవం దేవం స్కందం 'శరజన్మా షడాననః' ఇత్యమరః. * 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనః. అవర్జ్యోఽగతికత్వాదాశ్రయణీయ ఇత్యర్థః. ఆరాధ్య ఉపాస్య, వీణిభిః వీణావద్భిః * వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః. సిద్ధద్వన్ద్వైః సిద్ధమిథునైః భగవంతం స్కందముపవీణయితుమాగతైరితి భావః. జలకణభయాత్, జలసేకస్య వీణాక్వణనప్రతిబంధకత్వాదితి భావః. ముక్తమార్గః త్యక్తవర్త్మా సన్,

ఉల్లఙ్ఘితాధ్వా కియన్తమధ్వానం గతః ఇత్యర్థః. సురభితనయానాం గవామ్, ఆలమ్భేన సంజ్ఞపనేన, జాతాం తథోక్తామ్. భువి లోకే, స్రోతోమూర్త్యా ప్రవాహరూపేణ, పరిణతాం రూపవిశేషమాపన్నాం, రన్తిదేవస్య దశపురపతేర్మహారాజస్య, కీర్తిం, చర్మణ్వత్యాఖ్యాం నదీమిత్యర్థః. మానయిష్యన్, వ్యాలమ్బేథాః, ఆలమ్బ్యావతరే రిత్యర్థః. పురా కిల రాజ్ఞో రన్తిదేవస్య గవాలమ్భేష్వేకత్ర సంభృతా ద్రక్తనిష్యన్దా చ్చర్మరాశేః కాచిన్నదీ సస్యన్దే, సా చర్మణ్వతీత్యాఖ్యాయత ఇత్యుపాఖ్యాయతే.

త్వయ్యాదాతుం జలమవనతే శార్ఙ్గిణో వర్ణచౌరే
తస్యాః సిన్ధోః పృథుమపి తనుం దూరభావాత్ప్రవాహమ్,
ప్రేక్షిష్యన్తే గగనగతయో నూనమావర్జ్య దృష్టీ
రేకం ముక్తాగుణమివ భువః స్థూలమధ్యేన్ద్రనీలమ్. 50

త్వయీతి. శార్ఙ్గిణః కృష్ణస్య, వర్ణస్య (కాన్తేః) శ్చౌరే వర్ణచౌరే, తత్తుల్యవర్ణ ఇత్యర్థః. త్వయి జలమాదాతుమవనతే సతి పృథుమపి, దూరభావాత్ దూరత్వాత్, తనుం సూక్ష్మతయా ప్రతీయమానం, తస్యాః సిన్ధోః చర్మణ్వత్యాఖ్యాయాః, ప్రవాహం, గగనే గతిర్యేషాం తే, గగనగతయః ఖేచరాః సిద్ధగన్ధర్వాదయః. * అయమపి బహువ్రీహిః. పూర్వవజ్జన్మాద్యుత్తరపదేషు ద్రష్టవ్యః, నూనం సత్యం, దృష్టీః, ఆవర్జ్య ఆనమ్య, ఏకం ఏకయష్టికం, స్థూలః మహాన్, మధ్యః మధ్యమణీభూతః, ఇన్ద్రనీలో యస్యతం, భువో భూమేః, ముక్తాగుణం ముక్తాహారం ఇవ, ప్రేక్షిష్యన్తే. అత్రాత్యన్తనీలమేఘసఙ్గతస్య ప్రవాహస్య భూకణ్ఠముక్తాగుణత్వేనోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షైవేయ మితీవ శబ్దేన వ్యజ్యతే; నిరుక్తకారస్తు * 'తత్ర తత్రోపమా యత్ర ఇవశబ్దస్య దర్శనమ్' ఇతీవశబ్దదర్శనా దత్రా ప్యుపమైవేతి బభ్రామ.

తాముత్తీర్య వ్రజ పరిచితభ్రూలతావిభ్రమాణాం
పక్ష్మోత్క్షేపాదుపరివిలసత్కృష్ణశారప్రభాణామ్,
కున్దక్షేపానుగమధుకరశ్రీముషా మాత్మబిమ్బం
పాత్రీకుర్వ న్దశపురవధూనేత్రకౌతూహలానామ్. 51

తామితి. తాం చర్మణ్వతీమ్, ఉత్తీర్య, భ్రువో లతా ఇవ భ్రూలతాః * ఉపమితసమాసః, తాసాం విభ్రమాః విలాసాః, పరిచితాః క్లప్తాః, యేషు తేషాం, పక్ష్మాణి నేత్రలోమాని 'పక్ష్మ సూత్రాది సూక్ష్మాంశే కిఞ్జల్కే నేత్రలోమని' ఇతి విశ్వః. తేషాం ఉత్క్షేపాత్ ఉన్నమనాద్ధేతోః, కృష్ణాలితాః, శారాశ్చ, కృష్ణశారాః నీలశబలాః * 'వర్ణోవర్ణేవ' ఇతి సమాసః. * 'కృష్ణరక్తసితాః' ఇతి యాదవః. తతశ్చ శారశబ్దాదేవ సిద్ధే కార్ష్ణ్యే పునః కృష్ణపదోపాదానం కార్ష్ణ్యప్రాధాన్యార్థం, రక్తత్వంతు న వివక్షితముపమానానుసారాత్, తస్య స్వాభావికస్య స్త్రీనేత్రేషు సాముద్రికవిరోధాదితరప్రసఙ్గాత్, క్వచిత్సద్భావకథనం తూపపత్తివిషయమ్, ఉపరి విలసన్త్యః, కృష్ణశారాః ప్రభా యేషాం తేషాం, కుందాని మాఘ్యకుసుమాని* 'మాఘ్యం కున్దమ్' ఇత్యమరః. తేషాం, క్షేపః ఇతస్తతశ్చాలనం, తస్య, అనుగాః అనుసారిణో, యే మధుకరాస్తేషాం, శ్రియం ముష్ణన్తీతి తథోక్తానాం, క్షిప్యమాణకున్దానుధావిమధుకరకల్పానామిత్యర్థః. దశపురం రన్తిదేవస్య నగరం తత్ర వధ్వః స్త్రియః * 'వధూర్జాయా స్నుషా స్త్రీ చ' ఇత్యమరః. తాసామ్, నేత్రకౌతూహలానాం నేత్రాభిలాషాణాం, సాభిలాషదృష్టీనామిత్యర్థః. ఆత్మబిమ్బం స్వమూర్తిం, పాత్రీకుర్వన్ విషయీకుర్వన్, వ్రజ గచ్ఛ.

బ్రహ్మావర్తం జనపదమథ చ్ఛాయయా గాహమానః
క్షేత్రం క్షత్రప్రథనపిశునం కౌరవం తద్భజేథాః,
రాజన్యానాం శితశరశతైర్యత్ర గాణ్డీవధన్వా
ధారాపాతైస్త్వమివ కమలాన్యభ్యవర్షన్ముఖాని. 52

బ్రహ్మావర్తమితి. అథ అనన్తరం బ్రహ్మావర్తం నామ, జనపదం దేశమ్. అత్ర మనుః —* 'సరస్వతీదృషద్వత్యోర్దేవనద్యోర్యదన్తరం, తం దేవనిర్మితం దేశం బ్రహ్మావర్తం ప్రచక్షతే' ఇతి. ఛాయయా అనాతపమణ్డలేన, గాహమానః ప్రవిశన్. నతు స్వరూపేణ * 'దేవక్షేత్రాశ్రమాదీని పరిహృత్యాన్యతో వ్రజేత్' ఇతివచనాత్. క్షత్రప్రథనపిశునమ్ అద్యాపి శిరఃకపాలాదిమత్తయా కురుపాణ్డవయుద్ధసూచకమిత్యర్థః. * 'యుద్ధమాయోధనం జన్యం ప్రధనం ప్రవిదారణమ్' ఇత్య

మరః. తత్ ప్రసిద్ధం కురూణామిదం కౌరవం క్షేత్రం భజేథాః కురుక్షేత్రం ప్రవ్రజేత్యర్థః. యత్ర కురుక్షేత్రే, గాణ్డ్యస్యాఽస్తీతి గాణ్డివం ధనుర్విశేషః * 'గాణ్డ్యజగాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇతి మత్వర్థీయో వప్రత్యయః. 'కపిధ్వజస్య గాణ్డీవగాణ్డివౌ పున్నపుంసకౌ' ఇత్యమరః. తద్ధనుర్యస్య సః గాణ్డీవధన్వా అర్జునః, 'వాసంజ్ఞాయాం' ఇత్యనజాదేశః. శితశరశతైః నిశితబాణసహస్రైః, రాజన్యానాం రాజ్ఞాం, ముఖాని, ధారాణామ్ ఉదకధారాణాం, పాతైః, కమలాని, త్వమివ, అభ్యవర్షత్ అభిముఖం వృష్టవాన్, శరవర్షేణ శిరాంసి చిచ్ఛేదేత్యర్థః.

హిత్వా హాలామభిమతరసాం రేవతీలోచనాఙ్కాం
బన్ధుప్రీత్యా సమరవిముఖో లాఙ్గలీ యాః సిషేవే,
కృత్వా తాసామభిగమమపాం సౌమ్య సారస్వతీనా
మన్తఃశుద్ధస్త్వమసి భవితా వర్ణమాత్రేణ కృష్ణః. 53

హిత్వేతి. బన్ధుప్రీత్యా కురుపాణ్డవస్నేహేన న తు భయేన, సమరవిముఖో యుద్ధనిస్పృహః. లాఙ్గలమస్యాస్తీతి లాఙ్గలీ; హలధరః, అభిమతరసామ్ అభీష్టస్వాదాం, తథా, రేవత్యాః స్వప్రియాయాః, లోచనే ఏవాఙ్కః, ప్రతిబిమ్బితతచ్చిహ్నం, యస్యాస్తాం, హాలాం సురాం 'సురాహలిప్రియాహాలా' ఇత్యమరః. * 'అతిప్రయుక్తం దేశభాషాపద'మిత్యత్ర సూత్రే హాలేతి దేశభాషాపదమప్యతీవ కవిప్రయోగాత్సాధ్వీత్యుదాజహార వామనః. హిత్వా త్యక్త్వా, దుస్త్యజామపీతి భావః. యాః సారస్వతీరపః, సిషేవే, హే సౌమ్య సుభగ, త్వం తాసాం సరస్వత్యా నద్యా ఇమాః సారస్వత్యస్తాసామ్, అభిగమం సేవాం, కృత్వా, అన్తః అన్తరాత్మని, శుద్ధో నిర్మలో, నిర్దోషో భవితా 'ణ్వుల్తృచౌ' ఇతి తృచ్, అసిసద్యఏవ పూతో భవిష్యసీత్యర్థః. 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి వర్తమానప్రత్యయః. వర్ణమాత్రేణ వర్ణేనైవ, కృష్ణః శ్యామః. నతు పాపేనేత్యర్థః; అన్తఃశుద్ధిరేవ సంపాద్యా న తు బాహ్యా, బహిఃశుద్ధోఽపి సూతవధప్రాయశ్చిత్తార్థం సారస్వతసలిలసేవీ తత్రభవాన్బలభద్ర ఏవ నిదర్శనమ్, అతో భవతాపి సరస్వతీ సర్వథా సేవితవ్యేతి భావః.

తస్మాద్గచ్ఛేరనుకనఖలం శైలరాజావతీర్ణాం
జహ్నోః కన్యాం సగరతనయస్వర్గసోపానపఙ్క్తిమ్,
గౌరీవక్త్రభ్రుకుటిరచనాం యా విహస్యేవ ఫేనైః
శమ్భోః కేశగ్రహణమకరోదిన్దులగ్నోర్మిహస్తా. 54

తస్మాదితి. తస్మాత్, కురుక్షేత్రాత్, కనఖలస్యాద్రేః సమీపేఽను కనఖలమ్ 'అనుర్యత్సమయా' ఇత్యవ్యయీభావః. శైలరాజాత్ హిమవతః, అవతీర్ణాం, సగరతనయానాం, స్వర్గసోపానపఙ్క్తిం స్వర్గ ప్రాప్తిసాధనభూతామిత్యర్థః జహ్నోర్నామ రాజ్ఞః కన్యాం జాహ్నవీం, గచ్ఛేః గచ్ఛ, విధ్యర్థే లిఙ్. యా జాహ్నవీ, గౌర్యా వక్త్రే యా, భ్రుకుటిరచనా సాపత్న్యరోషాద్భ్రూభఙ్గకరణం, తాం, ఫేనైః, విహస్య హసిత్వేవ, ధావల్యాత్ఫేనానాం హాసత్వేనోత్ప్రేక్షా. ఇన్దౌ శిరోమాణిక్యభూతే, లగ్నా ఊర్మయ ఏవ హస్తా యస్యాః సేన్దులగ్నోర్మిహస్తా సతీ, శమ్భోః కేశగ్రహణమకరోత్; యథా కాచిత్ప్రౌఢా నాయికా సపత్నీమసహమానా తామనాదృత్య స్వవాల్లభ్యం ప్రకటయన్తీ స్వభర్తారం సహశిరోరత్నేన కేశేష్వాకర్షతి తద్వదితి భావః. ఇదం చ పురా కిల భగీరథప్రార్థనయా భగవతీం గగనపథాత్పతన్తీం గఙ్గాం గఙ్గాధరో జటాజూటేన జగ్రాహేతి కథాముపజీవ్యోక్తమ్.

తస్యాః పాతుం సురగజ ఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్ధలమ్బీ
త్వం చేదచ్ఛస్ఫటికవిశదం తర్కయేస్తిర్యగమ్భః,
సంసర్పన్త్యా సపది భవతః స్రోతసి చ్ఛాయయాఽసౌ
స్యాదస్థానోపగతయమునాసఙ్గమేవాభిరామా. 55

తస్యా ఇతి. సురగజ ఇవ, కశ్చిద్దిగ్గజ ఇవ, వ్యోమ్ని, పశ్చాదర్ధం పశ్చార్ధం పశ్చిమార్ధః * పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. తేన లమ్బత ఇతి పశ్చార్ధలమ్బీ సన్, పశ్చార్ధభాగేన వ్యోమ్ని స్థిత్వా పూర్వార్ధేన జలోన్ముఖ ఇత్యర్థః. కేచిత్పూర్వార్ధలమ్బీతి పఠన్తి. అచ్ఛస్ఫటికవిశదం నిర్మలస్ఫటికావదాతం, తస్యాః గఙ్గాయాః అమ్భః తోయం, తిర్యక్ తిరశ్చీనం యథా తథా, పాతుం త్వం తర్కయేః విచారయేశ్చేత్, సపది, స్రోతసి ప్రవాహే, సంసర్పన్త్యా సంక్రామన్త్యా, భవతః, ఛాయయా ప్రతి

బిమ్బేన, అసౌ గంగా, అస్థానే ప్రయాగాదన్యత్ర, ఉపగతః ప్రాప్తః, యమునాసఙ్గమేవ, యయా సా తథాభూతేన, అభిరామా స్యాత్.

ఆసీనానాం సురభితశిలం నాభిగన్ధైర్మృగాణాం
తస్యా ఏవ ప్రభవమచలం ప్రాప్య గౌరం తుషారైః,
వక్ష్యస్యధ్వశ్రమవినయనే తస్య శృఙ్గే నిషణ్ణః
శోభాం శుభ్రత్రినయనవృషోత్ఖాతపఙ్కోపమేయామ్. 56

ఆసీనానామితి. ఆసీనానామ్ ఉపవిష్టానాం, మృగాణాం కస్తూరికామృగాణామ్, అన్యథా నాభిగన్ధానుపపత్తేః, నాభిగన్ధైః కస్తూరిగన్ధైః, తేషామ్ తదుద్భవత్వాత్, అతఏవ మృగనాభిసంజ్ఞా చ * 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ' ఇత్యమరః అథవా నాభయః కస్తూర్యః * 'నాభిః ప్రధానేకస్తూర్యాం మదేచ క్వచిదీరితః' ఇతి విశ్వః. తాసాంగన్ధైః, సురభితాః శిలాయస్య తం, తస్యాః (గంగాయాః) ఏవ, ప్రభవత్యస్మాదితి, ప్రభవః కారణమ్, తుషారైః, గౌరం సితమ్ * 'అవదాతః సితో గౌరః' ఇత్యమరః. అచలం, ప్రాప్య, వినీయతేఽనేనేతి వినయనమ్ * కరణే ల్యుట్. అధ్వశ్రమస్య, వినయనే అపనోదకే, తస్య హిమాద్రేః, శృఙ్గే నిషణ్ణః సన్, శుభ్రస్త్రినయనస్య (త్ర్యమ్బకస్య) వృషో (వృషభః) * 'సుకృతే వృషభే వృషః' ఇత్యమరః. తేన, ఉత్ఖాతేన విదారితేన, పఙ్కేన సహ, ఉపమేయామ్ ఉపమాతుమర్హాం, శోభాం, వక్ష్యసి * వహతేర్లృట్. 'త్రినయన' - ఇత్యత్ర 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' ఇతి ణత్వం న భవతి. * 'క్షుభ్నాదిషు చ' ఇతి నిషేధాత్. తస్యాః ప్రభవ మిత్యాదినా హిమాద్రౌ మేఘస్య వైవాహికగృహవిహారో ధ్వన్యతే.

తం చేద్వాయౌ సరతి సరళస్కన్ధసంఘట్టజన్మా
బాధేతోల్కాక్షపితచమరీవాలభారో దవాగ్నిః,
అర్హస్యేనం శమయితుమలం వారిధారాసహస్రై
రాపన్నార్తిప్రశమనఫలాః సమ్పదో హ్యుత్తమానామ్. 57

తమితి. వాయౌ వనవాతే, సరతి వాతి సతి, సరళానాం దేవదారుద్రుమాణాం, స్కన్ధాః ప్రదేశవిశేషాః * 'అస్త్రీ ప్రకాణ్డః స్కన్ధః స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధేస్తరోః' ఇత్యమరః. తేషాం, సంఘట్టనేన సంఘర్షణేన, జన్మ యస్య స తథోక్తః * జన్మోత్తరపదత్వాద్వ్యధికరణోఽపి బహువ్రీహిః. సాధురిత్యుక్తమ్. ఉల్కాభిః స్ఫులిఙ్గైః, క్షపితాః నిర్దగ్ధాః, చమరీణాం వాలభారాః కేశసమూహాః, యేన సః దవ ఇత్యగ్నిర్దవాగ్నిర్వనవహ్నిః * 'వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతీష్యతే' ఇతి యాదవః. తం హిమాద్రిం, బాధేత చేత్ పీడయేద్యది, ఏనం దవాగ్నిం, వారిధారాసహస్రైః, అలమ్ అత్యన్తం, శమయితుమర్హసి; యుక్తం చైతదిత్యాహ—ఉత్తమానాం మహతాం, సంపదః సమృద్ధయః, ఆపన్నానామ్ ఆర్తానామ్, ఆర్తిప్రశమనమ్ ఆపన్నివారణమేవ, ఫలం ప్రయోజనం, యాసాం తాస్తథోక్తా హి, అతో హిమాచలస్య దావానలస్త్వయా శమయితవ్య ఇతి భావః.

యే సంరమ్భోత్పతనరభసాః స్వాఙ్గభఙ్గాయ తస్మిన్
ముక్తాధ్వానం సపది శరభా లఙ్ఘయేయుర్భవన్తమ్,
తాన్కుర్వీథాస్తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణాన్
కే వా న స్యుః పరిభవపదం నిష్ఫలారమ్భయత్నాః. 58

య ఇతి. తస్మిన్ హిమాద్రౌ, సంరమ్భః సంభ్రమః, కోపో వా * 'సంరమ్భః సంభ్రమే కోపే' ఇతి శబ్దార్ణవే. తేన గజ ఇతి భ్రాన్త్యా, ఉత్పతనే ఉత్ప్లవనే, రభసో వేగో, యేషాం తే తథోక్తాః * 'రభసో వేగహర్షయోః' ఇతి విశ్వః. యే, శరభాః అష్టాపదమృగవిశేషాః * 'శరభః శలభే చాష్టాపదే ప్రోక్తో మృగాన్తరే' ఇతి విశ్వః. ముక్తః త్యక్తః, అధ్వా శరభోత్ప్లవనమార్గో, యేన తం, భవన్తం, సపది స్వాఙ్గభఙ్గాయ, లఙ్ఘయేయుః * సంభావనాయాంలిఙ్. భవతోఽతిదూరత్వాత్ స్వాఙ్గభఙ్గాతిరిక్తం ఫలం నాస్తి తేషాం లఙ్ఘనస్యేత్యర్థః. తాఞ్ఛరభాన్, తుములాః సంకులాః, కరకాః వర్షోపలాః * 'వర్షోపలస్తు కరకా' ఇత్యమరః. తాసాం వృష్టిస్తస్యాః పాతేన, అవకీర్ణాన్ అవక్షిప్తాన్, కుర్వీథాః కురుష్వ, విధ్యర్థే లిఙ్. క్షుద్రోఽప్యక్షిపన్ ప్రతిపక్షః సద్యః

ప్రతిషేద్ధవ్య ఇతి భావః తథాహి—ఆరభ్యన్త ఇతి, ఆరమ్భాః కర్మాణి, తేషు, యత్నః ఉద్యోగః స నిష్ఫలో యేషాం తే తథోక్తాః, నిష్ఫల కర్మోపక్రమా ఇత్యర్థః. అతః కే వా, పరిభవపదం తిరస్కారపదం, న స్యుః న భవన్తి, సర్వ ఏవ భవన్తీత్యర్థః యదత్ర * 'ఘనోపలస్తు కరక' ఇతి యాదవవచనాత్కరకశబ్దస్య నియతపుంలిఙ్గతాభిప్రాయేణ 'కరకాణామావృష్టిః' ఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం తదన్యేనానుమన్యన్తే, 'వర్షోపలస్తు కరకా' ఇత్యమరవచనవ్యాఖ్యానే క్షీరస్వామినా 'కమణ్డలౌ చ కరకః సుగతే చ వినాయక' ఇతి నానార్థే పుంస్యపి వక్ష్యతీతి వదతోభయలిఙ్గతాప్రకాశనాత్, యాదవస్య తు పుల్లిఙ్గతావిధానే తాత్పర్యం-న తు స్త్రీలిఙ్గతానిషేధ ఇతి న తద్విరోధోఽపి * 'కరకస్తు కరఙ్కే స్యాద్దాడిమే చ కమణ్డలౌ, పక్షిభేదే కరే చాపి కరకా చ ఘనోపలే' ఇతి విశ్వప్రకాశవచనే తూభయలిఙ్గతా వ్యక్తైవేతి న కుత్రాపి విరోధవార్తా, అత ఏవ రుద్రః 'వర్షోపలస్తు కరకా కరకోఽపి చ దృశ్యతే' ఇతి.

తత్ర వ్యక్తం దృషది చరణన్యాసమర్ధేన్దుమౌళేః
శశ్వత్సిద్ధైరుపచితబలిం భక్తినమ్రః పరీయాః,
యస్మిన్ దృష్టే కరణవిగమాదూర్ధ్వముద్ధూతపాపాః
కల్పిష్యన్తే స్థిరగణపదప్రాప్తయే శ్రద్దధానాః. 59

తత్రేతి. తత్ర హిమాద్రౌ, దృషది కస్యాంచిచ్ఛిలాయాం, వ్యక్తం ప్రకటం, శశ్వత్ సదా, సిద్ధైః యోగిభిః * 'సిద్ధిర్నిష్పత్తియోగయోః' ఇతి విశ్వః. ఉపచితబలిం రచితపూజాం * 'బలిః పూజోపహారయోః' ఇతి యాదవః. అర్ధశ్చాసౌ ఇన్దు శ్చేత్యర్ధేన్దుః * 'అర్ధః ఖణ్డే సమాంశేఽర్ధమ్' ఇతి విశ్వః. స మౌళౌ యస్య తస్యేశ్వరస్య, చరణన్యాసం పాదవిన్యాసం, భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగః, తయా నమ్రః సన్, పరీయాః ప్రదక్షిణం కురు. * పరిపూర్వాదిణో లిఙ్, యస్మిన్ పాదన్యాసే, దృష్టే సతి ఉద్ధూతపాపాః నిరస్తకల్మషాః సన్తః; శ్రద్దధానాః విశ్వసన్తః పురుషాః శ్రద్ధా విశ్వాసః ఆస్తిక్యబుద్ధిరితి యావత్ * 'శ్రదన్తరోరుపసర్గవద్వృత్తి

రవ్యక్తవాక్య' ఇతి శ్రత్పూర్వాద్దధాతేః శానచ్, కరణస్య క్షేత్రస్య,విగ మాదూర్ధ్వం దేహత్యాగానన్తరం * 'కరణం సాధకతమ క్షేత్రగాత్రే న్ద్రియేష్వపి' ఇత్యమరః. స్థిరం శాశ్వతం, గణానాం ప్రమథానాం, పదం స్థానం * 'గణాః ప్రమథ సంఖ్యౌఘాః' ఇతి వైజయన్తీ. తస్య ప్రాప్తయే కల్పిష్యన్తే సమర్థా భవిష్యన్తి*క్లృపేః పర్యాప్తివచనస్యాల మర్థత్వాత్తద్యోగే 'నమః స్వస్తి' ఇత్యాదినా చతుర్థీ * 'అల మితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమ్' ఇతి భాష్యకారః. 'అవ్యక్తో వ్యఞ్జయామాస శివః శ్రీచరణద్వయమ్, హిమాద్రౌ శామ్భవాదీనాం సిద్ధయే సర్వ కర్మణామ్, దృష్ట్వా శ్రీచరణన్యాసం సాధకః స్థిరయేత్తనుమ్, ఇచ్ఛాధీన శరీరో హి విచరేచ్చ జగత్రయమ్' ఇతి శమ్భురహస్యే.

శబ్దాయన్తే మధురమనిలైః కీచకాః పూర్యమాణాః
సంసక్తాభిస్త్రిపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః,
నిర్హ్రాదస్తే మురజ ఇవ చేత్కన్దరేషు ధ్వనిః స్యాత్ 60
సంగీతార్థో నను పశుపతేస్తత్ర భావీ సమగ్రః.

శబ్దాయన్త ఇతి. హే మేఘ. అనిలైః పూర్యమాణాః, కీచకాః వేణువిశేషాః*'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనన్త్యనిలోద్ధతాః' ఇత్య మరః. * 'కీచకో దైత్యభేదే స్యాచ్ఛుష్కవంశే ద్రుమాన్తరే' ఇతివిశ్వః. మధురం శ్రుతిసుఖం యథాతథా, శబ్దాయన్తే శబ్దం కుర్వన్తి, స్వనన్తీ త్యర్థః. 'శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణే' ఇతి క్యఙ్. అనేన వంశవాద్యసంపత్తిరుక్తా. సంసక్తాభిః సంయుక్తాభిః, వంశవాద్యాను షక్తాభిర్వా, 'సంరక్తాభిః' ఇతి పాఠే సురక్తకణ్ఠీభిరిత్యర్థః. కిన్నరీభిః కిన్నరస్త్రీభిః, త్రయాణాం పురాణాం సమాహారస్త్రిపురమ్, 'తద్ధితా ర్థోత్తరపదసమాహారే చ' ఇతి సమాహారసమాసః; పాత్రాదిత్వాన్న పుంసకత్వమ్. తస్య విజయో గీయతే, కందరేషు దరీషు, 'దరీ తు కంద రో వాస్త్రీ' ఇత్యమరః. తే తవ, నిర్హ్రాదః, మురజే వాద్యభేదే, ధ్వని రివ, మురజధ్వనిరివేత్యర్థః స్యాచ్చేత్ తర్హి, తత్ర చరణసమీపే,పశు పతేః నిత్యం సన్నిహితస్య శివస్య, నృత్యత ఇతి శేషః. సంగీతం సమ్య గ్గీతం, 'సమ్యగ్గీతం తు సంగీతం న్యాయారమ్భే ప్రసిద్ధకే, తౌర్యత్రికాణాం త్రితయే చాపి' ఇతిశబ్దార్ణవే. తదేవార్థః, సంగీతార్థః సంగీతవస్తు, 'అ

ర్థోఽభిధేయరైవస్తు ప్రయోజన నివృత్తిషు' ఇత్యమరః. సమగ్రః సంపూర్ణో, భావీ నను భవిష్యతి ఖలు. 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః.

ప్రాలేయాద్రేరుపతటమతిక్రమ్య తాంస్తాన్విశేషాన్
హంసద్వారం భృగుపతియశోవర్త్మ యత్క్రౌఞ్చరంధ్రమ్,
తేనోదీచీం దిశ మనుసరేస్తిర్యగాయామశోభీ
శ్యామః పాదో బలినియమనాభ్యుద్యతస్యేవ విష్ణోః. 61

ప్రాలేయేతి. ప్రాలేయాద్రేః హిమాద్రేః, ఉపతటం తటసమీపే * 'అవ్యయం విభక్తి'ఇత్యాదినా సమీపార్థేఽవ్యయీభావః. తాంస్తాన్ * వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, విశేషాన్ ద్రష్టవ్యార్థాన్ * 'విశేషోఽవయవే ద్రవ్యే ద్రష్టవ్యోత్తమవస్తుని'ఇతి శబ్దార్ణవే. అతిక్రమ్య ఆదరేణ దర్శం దర్శమతీత్యేత్యర్థః. అనుసరేరిత్యనాగతేన సంబన్ధః, హంసానాం ద్వారం హంసద్వారం మానసప్రస్థాయినో హంసాః క్రౌఞ్చరన్ధ్రేణ చరన్తీత్యాగమః, భృగుపతేః జామదగ్న్యస్య, యశోవర్త్మ యశః ప్రవృత్తికారణమిత్యర్థః. యత్క్రౌఞ్చాద్రేరన్ధ్రమస్తి తేన క్రౌఞ్చబిలేన,బలేః దైత్యస్య, నియమనే బన్ధనే, అభ్యుద్యతస్య ప్రవృత్తస్య,విష్ణోః వ్యాపకస్య త్రివిక్రమస్య, శ్యామఃకృష్ణవర్ణః, పాదఇవ, తిర్యగాయామేన క్షిప్రప్రవేశనార్థం తిరశ్చీనదైర్ఘ్యేణ, శోభతఇతి తథావిధః సన్, ఉదీచీమ్ ఉత్తరాం దిశమ్, అనుసరేః అనుగచ్ఛ. పురా కిల భగవతో దేవాద్ధూర్జటేర్ధనురుపనిషద మధీయానేన భృగునన్దనేన స్కన్దస్య స్పర్ధయా క్రౌఞ్చశిఖరిణ మతినిశితశిలీముఖేన హేలయా మృత్పిణ్డభేదం భిత్త్వా తతఏవ క్రౌఞ్చక్రోడాదేవ సద్యః సముజ్జృమ్భితే కస్మిన్నపి యశః క్షీరనిధౌ నిఖిలమపి జగజ్జాల మాప్లావితమితి కథా శ్రూయతే.

గత్వా చోర్ధ్వం దశముఖభుజోచ్ఛ్వాసితప్రస్థసంధేః
కైలాసస్య త్రిదశవనితాదర్పణస్యాతిథిః స్యాః,
శృఙ్గోచ్ఛ్రాయైః కుముదవిశదైర్యో వితత్య స్థితః ఖం
రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యమ్బకస్యాట్టహాసః. 62

గత్వేతి. క్రౌఞ్చబిలనిర్గమానన్తర మూర్ధ్వం చ గత్వా, దశముఖస్య రావణస్య, భుజైః బాహుభిః, ఉచ్ఛ్వాసితాః విశ్లేషితాః

ప్రస్థానాం సానూనాం, సంధయో యస్య తస్య, ఏతేన నయనకౌతుక సద్భావ ఉక్తః, 'త్రిర్దశ పరిమాణ మేషా మస్తీతి త్రిదశాః * 'సంఖ్యాయాఽవ్యయ' ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః. * 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డచ్' ఇత్యాదినా సమాసాన్తోడ'' జితి క్షీరస్వామీ. త్రిదశానాం (దేవానాం), వనితాః, తాసాం దర్పణస్య, కైలాసస్య స్ఫాటికత్వా ద్రాజతత్వాద్వా బిమ్బగ్రాహిత్వేనైవముక్తమ్. కైలాసస్యాతిథిః స్యాః, యః కైలాసః కుముదవత్ విశదైః నిర్మలైః,శృంగాణామ్, ఉచ్ఛ్రాయైః, ఔన్నత్యైః, ఖమ్ ఆకాశం, వితత్య వ్యాప్య, ప్రతిదినం దినేదినే, రాశీభూతః, త్ర్యమ్బకస్య త్రిలోచనస్య, అట్టహాసః అతిహాస ఇవ, స్థితః * 'అట్టా వతిశయ క్షౌమా' ఇతి యాదవః. ధావళ్యాద్ధాసత్వేనోత్ప్రేక్షా, హాసాదీనాం ధావళ్యం కవిసమయసిద్ధమ్.

ఉత్పశ్యామి త్వయి తటగతే స్నిగ్ధభిన్నాఞ్జనాభే
సద్యః కృత్తద్విరదదరదనచ్ఛేదగౌరస్య తస్య,
శోభామద్రేః స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం భవిత్రీ
మంసన్యస్తే సతి హలభృతో మేచకే వాససీవ. 63

ఉత్పశ్యామీతి. స్నిగ్ధం మసృణం, భిన్నం మర్దితం చ, యదఞ్జనం కజ్జలం, తస్యేవాభా యస్య తస్మిం స్త్వయి; తటగతే సానుగతే సతి, సద్యః, కృత్తస్య భిన్నస్య, ద్విరదదరదనస్య గజదన్తస్య, ఛేదవత్, గౌరస్య ధవళస్య, తస్యాద్రేః కైలాసస్య, మేచకే శ్యామలే * 'కృష్ణే నీలాసిత శ్యామ కాలశ్యామల మేచకాః' ఇత్యమరః. వాససి వస్త్రే, అంసన్యస్తే సతి, హలభృతో బలభద్రస్యేవ, స్తిమితాభ్యాం నయనాభ్యాం, ప్రేక్షణీయాం శోభాం. భవిత్రీం భావినీమ్; ఉత్పశ్యామి, శోభా భవిష్యతీతి తర్కయామీతి శ్రౌతీ పూర్ణోపమాలంకారః.

హిత్వా తస్మిన్ భుజగవలయం శమ్భునా దత్తహస్తా
క్రీడాశైలే యది చ విహరేత్పాదచారేణ గౌరీ,
భఙ్గీభక్త్యా విరచితవపుః స్తమ్భితాన్తర్జలౌఘః
సోపానత్వం కురు మణితటారోహణాయాగ్రయాయీ. 64

హిత్వేతి తస్మిన్ క్రీడాశైలే కైలాసే, 'కైలాసః కనకాద్రిశ్చ మన్దరోగన్ధమాదనః, క్రీడార్థం నిర్మితాః శమ్భోర్దేవైః క్రీడాద్రయో౽భవన్' ఇతిశమ్భురహస్యే. శమ్భునా శివేన, భుజగఏవ, వలయః కఙ్కణం, తం, హిత్వా గౌర్యా భీరుత్వాత్త్యక్త్వా, దత్తహస్తా దత్తహస్తావలమ్బనా సతీ, గౌరీ, పాదచారేణ, విహరేత్ విచరేత్, యది తర్హి, అగ్రయాయీ పురోగతః, తథా స్తమ్భితః ఘనీభావం ప్రాపితః అన్తర్జలస్య, ఓఘః ప్రవాహో, యస్యస తథాభూతస్సన్, భఙ్గీనాం పర్వణాం భక్త్యా రచనయా, విరచితవపుః కల్పితశరీరః సన్, మణీనాం తటం మణితటం తస్యారోహణాయ, సోపానత్వం కురు, సోపానభావం భజేత్యర్థః.

తత్రావశ్యం వలయకులిశోద్ఘట్టనోద్గీర్ణతోయం
నేష్యన్తి త్వాం సురయువతయో యన్త్రధారాగృహత్వమ్,
తాభ్యో మోక్షస్తవ యది సఖే ఘర్మలబ్ధస్య న స్యాత్
క్రీడాలోలాః శ్రవణపరుషైర్గర్జితైర్భాయయేస్తాః. 65

తత్రేతి. తత్ర కైలాసే, అవశ్యం సర్వథా, సురయువతయః దేవప్రమదాః, వలయకులిశాని కఙ్కణకోటయః, శతకోటివాచినా కులిశశబ్దేన కోటిమాత్రం లక్ష్యతే తైః, ఉద్ఘట్టనాని ప్రహారాః, తైః ఉద్గీర్ణమ్ ఉత్సృష్టం, తోయం యేన తం, త్వాం, యన్త్రేషు ధారా యన్త్రధారా స్తాసాం గృహత్వం కృత్రిమధారాగృహత్వం, నేష్యన్తి ప్రాపయిష్యన్తి, హే సఖే మిత్ర, ఘర్మే నిదాఘే లబ్ధస్య, ఘర్మలబ్ధత్వం చాస్య దేవభూమిషు, సర్వదా సర్వర్తుసమాహారాత్ ప్రాథమిక మేఘత్వాద్వా యత ఉక్తమ్ 'ఆషాఢస్య ప్రథమ' ఇతి, తవ తాభ్యః సురయువతిభ్యో మోక్షో న స్యాద్యది, తదా, క్రీడాలోలాః క్రీడాసక్తాః, ప్రమత్తా ఇత్యర్థః. తాః సురయువతీః, శ్రవణపరుషైః కర్ణకటుభిః, గర్జితైః కరణైః, భాయయేః త్రాసయేః, అత్ర హేతుభయాభావాదాత్మనేపదం పుగాగమశ్చ న.

హేమామ్భోజప్రసవి సలిలం మానసస్యాదదానః
కుర్వన్కామం క్షణముఖపటప్రీతి మైరావతస్య,

ధున్వన్కల్పద్రుమకిసలయాన్యంశుకాని స్వవాతై
ర్నానాచేష్టైర్జలద లలితైర్నిర్విశేస్తం నగేన్ద్రమ్. 66

హేమేతి. హే జలద, హేమామ్భోజానాం, ప్రసవి జననం, ‘జిఘృక్షి’ ఇత్యాదినేని ప్రత్యయః. మానసస్య సరసః, సలిలమ్, ఉదకమ్, ఆదదానః పిబన్నిత్యర్థః, తథా, ఐరావతస్య ఇన్ద్రగజస్య, కామచారిత్వాద్వా శివసేవార్థ మిన్ద్రాగమనాద్వా సమాగతస్యేతి భావః. క్షణే జలాదానకాలే ముఖే పటేన యా ప్రీతిస్తాం, కుర్వన్, తథా, కల్పద్రుమాణాం, కిసలయాని పల్లవభూతాని, అంశుకాని సూక్ష్మవస్త్రాణి, ‘అంశుకం వస్త్రమాత్రే స్యాత్పరిధానోత్తరీయయోః, సూక్ష్మవస్త్రే నాతు దీప్తా’ ఇతి శబ్దార్ణవే. స్వవాతైః మేఘవాతైః, ధున్వన్, నానా బహువిధాః, చేష్టాః తోయపానాదయో, యేషు తైః, లలితైః క్రీడితైః, ‘నాభావభేదే స్త్రీనృత్యే లలితం త్రిషు సున్దరే, అస్త్రియాం ప్రమదాగారే క్రీడితే జాతపల్లవే’ఇతిశబ్దార్ణవే. తం నగేన్ద్రం కైలాసం, కామం యథేష్టం, నిర్విశేః సముపభుఙ్క్ష్వ. ‘నిర్వేశో భృతి భోగయోః’ ఇత్యమరః. యథేచ్ఛవిహారో మిత్రగృహేషు మైత్ర్యాః ఫలమ్, సహజమిత్రంచ తే కైలాసః, ‘మేఘపర్వతయోరబ్జసూర్యయోరబ్ధిచన్ద్రయోః, శిఖిజీమూతయోర్దృష్టిరమ్యయోర్మిత్రతా స్వయ’ మితి దర్శనాదితి భావః.

తస్యోత్సఙ్గే ప్రణయిన ఇవ స్రస్తగఙ్గాదుకూలాం
న త్వం దృష్ట్వా న పునరలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిన్,
యా వః కాలే వహతి సలిలోద్గారముచ్చైర్విమానా
ముక్తాజాలగ్రథిత మలకం కామినీ వాభ్రబృన్దమ్. 67

ఇతి శ్రీకాళిదాసమహాకవివిరచితే, మేఘసందేశమహాకావ్యే,
ప్రథమస్సర్గః.

తస్యేతి. ప్రణయినః ప్రియతమస్యేవ, తస్య కైలాసస్య, ఉత్సఙ్గే ఊర్ధ్వభాగే ఊరౌ చ, ‘ఉత్సఙ్గో ముక్తసంయోగే సక్థిన్యూర్ధ్వతలేఽపి చ’ ఇతి మాలతీమాలాయాం. గఙ్గా దుకూలం (శుభ్రవస్త్ర) మివే

త్యుపమితసమాసః, స్రస్తం గంగాదుకూలం యస్యాస్తామ్, 'దుకూలం సూక్ష్మవస్త్రే స్యాదుత్తరీయే సితాంశుకే' ఇతి శబ్దార్ణవే. కామిన్యాంతు స్రస్తం గఙ్గేవ దుకూలం యస్యాస్తాం తథోక్తామ్,అలకాం కుబేరనగరీం దృష్ట్వా, కామినీమివేతి శేషః, హే కామచారిన్, త్వం పునః త్వం తు, న జ్ఞాస్యస ఇతి న; కింతు జ్ఞాస్యస ఏవేత్యర్థః. కామచారిణస్తే పూర్వమపి బహుకృత్వోదర్శనసంభవా దజ్ఞాన మసంభావితమేవేతి నిశ్చయార్థం నఞ్ద్వయప్రయోగః. తదుక్తం 'స్మృతినిశ్చయసిద్ధార్థేషు నఞ్ద్వయప్రయోగః' ఇతి. ఉచ్చైః (రున్నతాని) విమానాని (సప్తభూమికభవనాని)యస్యాం సాఉచ్చైర్విమానా,'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమౌచ సద్మని'ఇతి యాదవః. మేఘసంవాహనస్థానసూచనార్థ మిదం విశేషణం అన్యత్ర, విమానానిపోఽపా, యాలకా, వఃయుష్మాకం,కాలే, మేఘకాల ఇత్యర్థః. కాలస్య సర్వమేఘసాధారణ్యా ద్వ ఇతి బహువచనం. సలిల ముద్గిరతీతి సలిలోద్గారం స్రవత్సలిలధార మిత్యర్థః. అభ్రబృన్దం మేఘకదమ్బకం, కామినీస్త్రీ, ముక్తాజాలైః మౌక్తికసరైః, గ్రథితం ప్రత్యుప్తం, 'పుంశ్చల్యాం మౌక్తికే ముక్తా' ఇతి యాదవః. అలకమివ చూర్ణకున్తలానీవ * జాతావేకవచనమ్. 'అలకాశ్చూర్ణకున్తలాః' ఇత్యమరః. వహతి బిభర్తి.అత్ర కైలాసస్యానుకూలనాయకత్వ మలకాయాశ్చ స్వాధీనపతికాఖ్యనాయికాత్వం చ ధ్వన్యతే 'ఏకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్' ఇతి, 'ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా' ఇతి చ లక్షయన్తి,ఉదాహరన్తి చ—'లోలయన్నలకప్రాన్తాన్రచయన్పత్త్రమఞ్జరీః, ఏకాం వినోదయన్ధాన్తాం ఛాయావదనువర్తతే'ఇతి.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలచల మల్లినాథసూరి
విరచితాయాం సంజీవనీసమాఖ్యాయాం మేఘసందేశ
వ్యాఖ్యాయాం ప్రథమస్సర్గః.

ద్వితీయస్సర్గః.

విద్యుత్వన్తం లలితవనితాః సేన్ద్రచాపం సచిత్రాః
సంగీతాయ ప్రహతమురజాః స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషమ్,
అన్తస్తోయం మణిమయభువస్తుఙ్గమభ్రంలిహాగ్రాః
ప్రాసాదాస్త్వాం తులయితుమలం యత్ర తైస్తైర్విశేషైః. 1

యత్ర అలకాయాం, లలితాః రమ్యాః, వనితాః స్త్రియో, యేషు తే, సహ చిత్రైర్వర్తన్త ఇతి సచిత్రాః * ('ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమ్' ఇత్యమరః. * 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః. * 'వోపసర్జనస్య' ఇతి సహశబ్దస్య సభావః సంగీతాయ తౌర్యత్రికాయ, ప్రహతమురజాః తాడితమృదంగాః * 'మురజాస్తు మృదఙ్గే స్యాడ్ఢక్కా మురజయోరపి' ఇతి శబ్దార్ణవే. మణిమయ్యః మణివికారాః, భువః క్రీడాపానభూమయః, యేషు తే తథోక్తాః, అభ్రం లిహన్తీతి, అభ్రంలిహాని అభ్రఙ్కషాణి * 'వహాభ్రేలిహః' ఇతి ఖచ్ ప్రత్యయః * 'అరుర్ద్విష'ది త్యాదినా ముమాగమః అగ్రాణి శిఖరాణి, యేషాం తే తథోక్తాః, అతితుంగా ఇత్యర్థః. ప్రాసాదాః దేవగృహాణి 'ప్రాసాదో దేవ భూభుజామ్, ఇత్యమరః. విద్యుతోఽస్య సన్తీతి విద్యుత్వాన్ తం, సేన్ద్రచాపమ్ ఇన్ద్రచాపయుక్తం స్నిగ్ధః శ్రావ్యః, గమ్భీరః ప్రగల్భః, ఘోషో గర్జితం, యస్య తమ్, అన్తః అన్తర్గతం, తోయం యస్య తమ్, అన్తస్తోయమ్ అన్తస్సలిలం తుఙ్గమ్ ఉన్నతం, త్వాం తైస్తైర్విశేషైః లలితవనితత్వాదిధర్మైః కరణైః, తులయితుం సమీకర్తుమ్ * తులా శబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్తుముఌ ప్రత్యయః. అలం పర్యాప్తాః *'అలం భూషణపర్యాప్తి శక్తి వారణ వాచకమ్' ఇత్యమరః * అత్రోపమానోపమేయభూతమేఘప్రాసాదధర్మాణాం విద్యుద్వనితాదీనాంయథాసంఖ్యమన్యోన్యసాదృశ్యాన్మేఘప్రాసాదయోః సామ్యసిద్ధిరితి బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేనేయం పూర్ణోపమా. వస్తుతో భిన్నయోః పరస్పరసాదృశ్యాదభి

న్న యో రుపమానోపమేయధర్మయోః పృథగుపాదానా ద్బిమ్బప్రతి బిమ్బభావః.

అ. సంప్రతి సర్వదా తస్యాం సర్వర్తుసంపత్తిమాహ.—

హస్తే లీలాకమల మలకే బాలకున్దానువిద్ధం
నీతా లోధ్రప్రసవరజసా పాణ్డుతామాననే శ్రీః,
చూడాపాశే నవకురవకం చారు కర్ణే శిరీషం
సీమన్తే చ త్వదుపగమజం యత్ర నీపం వధూనామ్. 2

హస్త ఇతి. యత్ర అలకాయాం, వధూనాం హస్తే, లీలార్థం కమలం లీలాకమలం, శరల్లిఙ్గ మేతత్, తదుక్తం * 'శరత్పఙ్కజలక్షణా' ఇతి. అలకే, జాతా వేకవచనమ్. అలకేష్విత్యర్థః. బాలకున్దైః ప్రత్యగ్రమాఘ్యకుసుమైః, అనువిద్ధమ్, అనువేధో, గ్రథనమితి యావత్ * నపుంసకే భావే క్తః. యద్యపి కున్దానాం శైశిరత్వ మప్యస్తి * 'మాఘ్యం కున్దమ్' ఇత్యభిధానాత్. తథాపి హేమన్తే ప్రాదుర్భావః శిశిరే ప్రౌఢత్వమితి వ్యవస్థాభేదేన హేమన్తకార్యత్వ మిత్యాశయేన బాలేతి విశేషణమ్. 'అలకమ్' ఇతి ప్రథమాన్తపాఠే సప్తమీప్రక్రమభఙ్గః స్యాత్, నాథస్తు నియతపుల్లిఙ్గతాహానిశ్చేతి దోషాన్తరమాహ తదసత్; 'స్వభావవక్రాణ్యలకాని తాసా' మితి 'నిర్ధూతాన్యలకాని పాటిత మురః కృతోఽన్నధరః ఖణ్డితః' ఇత్యాదిషు ప్రయోగేషు నపుంసకలిఙ్గతాదర్శనాదితి. ఆననే ముఖే, లోధ్రప్రసవానాం లోధ్రపుష్పాణాం, శైశిరాణాం, రజసా పరాగేణ 'ప్రసవస్తు ఫలే పుష్పే వృక్షాణాం గర్భమోచనే' ఇతి విశ్వః. పాణ్డుతాం పిశఙ్గత్వం, నీతా, ప్రాపితా, శ్రీః శోభా, చూడాపాశే కేశపాశే, నవకురవకం వాసన్తః పుష్పవిశేషః 'తత్ర శోణే కురవక స్తత్ర పీతే కురణ్టకః' ఇత్యమరః కర్ణే, చారు పేశలం శిరీషం గ్రైష్మః పుష్పవిశేషః, సీమన్తే మస్తకకేశవీథ్యామ్ 'సీమన్త మస్త్రియాం మస్తకేశవీథ్యా ముదాహృతమ్' ఇతి శబ్దార్ణవే. తవోపగమః త్వదుపగమః, ఘనాగమకాల ఇత్యర్థః. తత్ర జాతం త్వదుపగమజం, వార్షికలిఙ్గమిత్యర్థః. నీపం కదమ్బకుసుమం చ, సర్వత్రాస్తీతి శేషః. అస్తి ర్భవతిపరః ప్రథమపురుషోఽప్ర

యుజ్యమానోఽప్యస్తీతి న్యాయాత్; ఇత్థం కమలకున్దాది తత్తత్కార్య సమాహారాభిధానా దర్థా త్సర్వసమాహారసిద్ధిః, కారణం వినా కార్య స్యాసిద్ధేరితి భావః.

యత్రోన్మత్తభ్రమరముఖరాః పాదపా నిత్యపుష్పా
హంసశ్రేణీరచితరశనా నిత్యపద్మా నళిన్యః,
కేకోత్కణ్ఠా భవనశిఖినో నిత్యభాస్వత్కలాపా
నిత్యజ్యోత్స్నాః ప్రతిహతతమోవృత్తిరమ్యాః ప్రదోషాః. 3

యత్రేతి. యత్ర అలకాయాం, పాదపాః వృక్షాః, నిత్యం పుష్పాణి యేషాం తే నిత్యపుష్పాః, న త్వృతునియమాదితి భావః. అత ఏవోన్మత్తైర్భ్రమరైః, ముఖరాః శబ్దాయమానా, నళిన్యః పద్మిన్యో నిత్యం పద్మాని యాసాం తాః నిత్యపద్మాః, న తు హేమన్తాదివర్జ మిత్యర్థః. అతఏవ హంసశ్రేణిభిః, రచితరశనాః కల్పితమేఖలాః, నిత్యం హంస పరివేష్టితా ఇత్యర్థః. భవనశిఖినః క్రీడామయూరాః, నిత్యం భాస్వన్తః కలాపా (బర్హాణి) యేషాం తే తథోక్తాః, న తు వర్షాస్వేవేతి భావః. అత ఏవ కేకాభిః, ఉత్కణ్ఠాః ఉద్గ్రీవాః; ప్రదోషాః రాత్రయః, నిత్యం, జ్యోత్స్నా చన్ద్రికా, యేషాం తే నిత్యజ్యోత్స్నాః, న తు శుక్లపక్ష ఏవ, అతఏవ ప్రతిహతా తమసాం వృత్తిః (వ్యాప్తిః) యేషాం తే, తే చ తే రమ్యాశ్చేతి తథోక్తాః, నయనసుభగా ఇత్యర్థః.

ఆనన్దోత్థం నయనసలిలం యత్ర నాన్యైర్నిమిత్తైః
నాన్యస్తాపః కుసుమశరజా దిష్టసంయోగసాధ్యాత్,
నాప్యన్యస్మాత్ ప్రణయకలహాద్విప్రయోగోపపత్తిః
విత్తేశానాం న చ ఖలు వయో యౌవనాదన్యదస్తి 4

ఆనన్దేతి. యత్రాలకాయాం, విత్తేశానాం యక్షాణాం, 'విత్తాధిపః కుబేరః స్యాత్ప్రభౌ ధనికయక్షయోః' ఇతి శబ్దార్ణవే. ఆనన్దోత్థమ్ ఆనన్దజన్యమేవ, నయనసలిలమ్, అన్యైర్నిమిత్తైః శోకాదిభిర్నాస్తి; ఇష్టసంయోగేన ప్రియజనసమాగమేన, సాధ్యాత్ నివర్తనీయాత్, న త్వప్రతీకార్యాదిత్యర్థః. కుసుమశరజాత్ మదనశరజన్యతాపాత్, అన్యస్తాపే నాస్తి; ప్రణయకలహాదన్యస్మాత్స్మరణాదికారణాత్, విప్ర

యోగోపపత్తిః విరహప్రాప్తిరపి నాస్తి; కించ, యౌవనాదన్యద్వయో వార్ధకం నాస్తి ఖలు. ఏతచ్ఛ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమపి వ్యాఖ్యాతమ్.

యస్యాం యక్షాః సితమణిమయాన్యేత్య హర్మ్యస్థలాని
జ్యోతిశ్ఛాయాకుసుమరచితాన్యుత్తమస్త్రీసహాయాః,
ఆసేవన్తే మధు రతిఫలం కల్పవృక్షప్రసూతం
త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు శనకైః పుష్కరేష్వాహతేషు. 5

యస్యామితి. యస్యామ్ అలకాయాం, యక్షాః దేవయోని విశేషాః, ఉత్తమస్త్రీసహాయాః లలితాఙ్గనాసహచరాః సన్తః, సితమణిమయాని స్ఫటికమణిమయాని, చన్ద్రకాన్తమయాని వా, అతఏవ, జ్యోతిషాం తారకాణాం, ఛాయాః ప్రతిబిమ్బాన్యేవ, కుసుమాని తైః, రచితాని పరిష్కృతాని * 'జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలాదృక్పుత్రార్థాధ్వరాత్మసు' ఇతి వైజయన్తీ. ఏతేన పానభూమేరమ్లానశోభత్వముక్తమ్, హర్మ్యస్థలాని, ఏత్య ప్రాప్య, తవ గమ్భీరధ్వనిరివ ధ్వనిర్యేషాం తేషు త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు, పుష్కరేషు వాద్యభాణ్డముఖేషు * 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖే జలే, వ్యోమ్ని పద్మే ఫలే ఖడ్గే తీర్థౌషధివిశేషయోః' ఇత్యమరః. శనకైః మన్దమ్, ఆహతేషు సత్సు, ఏతచ్చ వాద్యం నృత్యగీతయోరప్యుపలక్షణం, కల్పవృక్షప్రసూతం మన్దారవృక్షోద్భవం, కల్పవృక్షస్య కాఙ్క్షితార్థప్రదత్వాన్మధ్వపి తత్ప్రసూతమితి భావః. రతిః ఫలం యస్య తద్రతిఫలాఖ్యం మధు, మద్యమ్, ఆసేవన్తే ఆదృత్య పిబన్తీత్యర్థః. * 'తాలక్షీరసితామృతామలగుడోన్మత్తాస్థికాలాహ్వయా, దార్విన్ద్రద్రుమమోరటేక్షుకదళీగుగ్గుప్రసూనైర్యుతమ్, ఇత్థం చేన్మధుపుష్పభఙ్గ్యుపచితం పుష్పద్రుమూలావృతం, క్వాథేన స్మరదీపనం రతిఫలాఖ్యం స్వాదు శీతం మధు' ఇతి మదిరార్ణవే.

మన్దాకిన్యాః సలిలశిశిరైః సేవ్యమానా మరుద్భి
ర్మన్దారాణామనుతటరుహాం ఛాయయా వారితోష్ణాః,
అన్వేష్టవ్యైః కనకసికతాముష్టినిక్షేపగూఢైః
సంక్రీడన్తే మణిభిరమరప్రార్థితా యత్ర కన్యాః. 6

మన్దాకిన్యా ఇతి. 'యత్ర అలకాయామ్, అమరైః ప్రార్థితాః, సున్దర్య ఇత్యర్థః. కన్యాః యక్షకుమార్యః. 'కన్యా కుమారికా నార్య' ఇతి విశ్వః. మన్దాకిన్యాః గఙ్గాయాః, సలిలేన, శిశిరైః శీతలైః, మరుద్భిః మారుతైః, సేవ్యమానాః వీజ్యమానాః సత్యః,తథా, అనుతటం తటేషు రోహన్తీత్యనుతటరుహః, క్విప్ * 'ఉపపద మతిఙ్' ఇతి సమాసః. తేషాం మన్దారాణాం, ఛాయయా అనాతపేన, వారితోష్ణాః శమితా తపాః సత్యః, కనకస్య సికతాసు, ముష్టిభిః నిక్షేపేణ న్యాసేన, అథ వా, కనకసికతానాం ముష్టిషు నిక్షేపేణ, గూఢైః సంవృతైః, అతఏవ, అన్వేష్టవ్యైః మృగ్యైః, మణిభిః రత్నైః, సంక్రీడన్తే గూఢమణిసంజ్ఞ, యా దైశికక్రీడయా సమ్యక్క్రీడన్తీత్యర్థః.* 'క్రీడోఽనుసంపరిభ్యశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. 'రత్నాదిభిర్వాలుకాదౌ గుప్తైర్ద్విష్టవ్యకర్మభిః, కుమారీభిః కృతా క్రీడా నామ్నా గూఢమణిః స్మృతా, రాసక్రీడా గూఢమణి ర్గుప్తకేళి స్తులాయనం, పిచ్ఛకన్దుకదణ్డాద్యైః స్మృతా దైశికకేలయః' ఇతి శబ్దార్ణవే.

నీవీబన్ధోచ్ఛ్వసితశిథిలం యత్ర బిమ్బాధరాణాం
క్షౌమం రాగాదనిభృతకరేష్వాక్షిపత్సు ప్రియేషు,
అర్చిస్తుంగా నభిముఖమపి ప్రాప్య రత్నప్రదీపాన్
హ్రీమూఢానాం భవతి విఫలప్రేరణా చూర్ణముష్టిః. 7

నీవీతి. యత్ర అలకాయామ్, అనిభృతకరేషు చపలహస్తేషు, ప్రియేషు, నీవీ వసనగ్రన్థిః 'నీవీ పరిపణే గ్రన్థౌ స్త్రీణాం జఘనవాససః' ఇతి విశ్వః. నీవీతిబన్ధో నీవీబన్ధః, చూతవృక్షవదపౌనరుక్త్యమ్ తస్య, ఉచ్ఛ్వసితేన త్రుటితేన, శిథిలం, క్షౌమం దుకూలం, రాగాత్ అనురాగాత్, ఆక్షిపత్సు ఆహరత్సు సత్సు, హ్రీమూఢానాం లజ్జావిధురాణాం బిమ్బం బిమ్బికాఫలం, 'బిమ్బం ఫలే బిమ్బికాయాః ప్రతిబిమ్బే చ మణ్డలే' ఇతి విశ్వః. బిమ్బమివాఽధరో యాసాం తాసాం బిమ్బాధరాణాం స్త్రీవిశేషాణాం,'విశేషాః కామినీ కాన్తాభీరుగ్బిమ్బాధరాఙ్గనా' ఇతి శబ్దార్ణవే. చూర్ణస్య కుఙ్కుమాదేః ముష్టిః, అర్చిర్భిః మయూఖైః తుంగాన్, 'అర్చిర్మయూఖశిఖయోః' ఇతి విశ్వః. రత్నాన్యేవ

ప్రదీపానభిముఖం యథాతథా ప్రాప్యాపి, విఫలప్రేరణాదీపనిర్వాపణాక్షమత్వాన్నిష్ఫలక్షేపా, భవతి; అత్రాఙ్గనానాం రత్నప్రదీపనిర్వాపణప్రవృత్త్యా మౌగ్ధ్యం వ్యజ్యతే.

యత్ర స్త్రీణాం ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసితాలిఙ్గితానా
మఙ్గగ్లానిం సురతజనితాం తన్తుజాలావలమ్బాః,
త్వత్సంరోధాపగమవిశదైశ్చన్ద్రపాదైర్నిశీథే
వ్యాలుమ్పన్తి స్ఫుటజలలవస్యన్దినశ్చన్ద్రకాన్తాః. 8

యత్రేతి. యత్ర అలకాయాం, నిశీథే అర్ధరాత్రే * 'అర్ధరాత్ర నిశీథౌ ద్వౌ' ఇత్యమరః. త్వత్సంరోధస్య మేఘావరణస్య, అపగమేన, విశదైః నిర్మలైః, చన్ద్రపాదైః, చంద్రరశ్మిభిః * 'పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశాః' ఇత్యమరః. స్ఫుటజలలవస్యన్దినః ఉల్బణామ్బుకణస్రావిణః, తన్తుజాలావలమ్బాః వితానలమ్బిసూత్రపుఞ్జాధారాః, తద్గుణగుమ్ఫితా ఇత్యర్థః. చంద్రకాన్తాః చంద్రకాంతమణయః, ప్రియతమానాం భుజైః, ఉచ్ఛ్వాసితాని శ్రాన్త్యా జలసేకాయువా ప్రశిథిలితాని, ఆలిఙ్గితాని యాసాం తాసాం స్త్రీణాం, సురతజనితామ్, అఙ్గగ్లానిం శరీరఖేదమ్, అవయవానాం గ్లానతామితి యావత్, వ్యాలుమ్పన్తి అపనుదన్తి.

నేత్రా నీతాః సతతగతినా యద్విమానాగ్రభూమీ
రాలేఖ్యానాం స్వజలకణికాదోషముత్పాద్య సద్యః,
శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ జలముచస్త్వాదృశో జాలమార్గై
ర్ధూమోద్గారానుకృతినిపుణా జర్జరా నిష్పతన్తి. 9

నేత్రేతి. హేమేఘ, నేత్రా ప్రేరకేణ, సతతగతినా సదాగతినా, వాయునా * 'మాతరిశ్వా సదాగతిః' ఇత్యమరః. యద్విమానాగ్రభూమీః, యస్యాః అలకాయాః, విమానానాం సప్తభూమికభవనానామ్, అగ్రభూమీః ఉపరిభూమికాః, నీతాః ప్రాపితాః, త్వామివపశ్యన్తి యాన్ తే త్వాదృశః, త్వత్సదృశా ఇత్యర్థః. * 'త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ' ఇతి కఞ్ప్రత్యయః. జలముచః మేఘాః, ఆలేఖ్యానాం చిత్రాణాం * 'చిత్రం లిఖితరూపం స్యాదాలేఖ్యం తు ప్రయత్న

తః, నిర్మితోత్తమచిత్రమ్' ఇతి శబ్దార్ణవే. స్వేషాం జలకణికాభిః జలకణైః, దోషం స్ఫుటనమ్ ఉత్పాద్య, సద్యః, శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ సాపరాధత్వాద్భయావిష్టా ఇవ * 'శఙ్కా వితర్కభయయోః' ఇతి శబ్దార్ణవే. ధూమోద్గారస్య, ధూమనిర్గమస్య అనుకృతౌ అనుకరణే, నిపుణాః కుశలాః, జర్జరాః విశీర్ణాః సన్తో, జాలమార్గైః గవాక్షరన్ధ్రైః, నిష్పతన్తి నిష్క్రామన్తి, యథా కేనచిదన్తగపురసంచారవతా దూతేన గూఢవృత్త్యా రహస్యభూమిం ప్రాపితాస్తత్ర స్త్రీణాం వ్యభిచారదోషముత్పాద్య సద్యః సాశఙ్కాః క్లృప్తవేషాన్తరా జారాః క్షుద్రమార్గైర్నిష్క్రామన్తి తద్వదితి ధ్వనిః. ప్రకృతార్థే శఙ్కాస్పృష్టా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా.

అక్షయ్యాన్తర్భవననిధయః ప్రత్యహం రక్తకణ్ఠై-
రుద్గాయద్భిర్ధనపతియశః కిన్నరైర్యత్ర సార్ధమ్,
వైభ్రాజాఖ్యం విబుధవనితావారముఖ్యాసహాయా
బద్ధాలాపా బహిరుపవనం కామినో నిర్విశన్తి. 10

అక్షయ్యేతి. యత్ర అలకాయాం, క్షేతుం శక్యాః క్షయ్యాః* 'క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే' ఇతి నిపాతః, తతో నఞ్సమాసః. భవనానామన్తరన్తర్భవనమ్ * అవ్యయీభావసమాసః. అక్షయ్యా అన్తర్భవనం నిధయో యేషాం తే తథోక్తాః, యథేచ్ఛభోగసంభావనార్థమిదం విశేషణం, విబుధవనితాః అప్సరసః, తా ఏవ, వారముఖ్యాః వేశ్యాః, తా ఏవ సహాయా యేషాం తే తథోక్తాః * 'వారస్త్రీగణికా వేశ్యా రూపజీవాఽథ సాజనైః, సత్కృతా వారముఖ్యా స్యాత్' ఇత్యమరః. బద్ధాలాపాః సందానితసల్లాపాః, కామినః కాముకాః, ప్రత్యహమ్ అహన్యహని* 'అవ్యయం విభక్తి—'ఇత్యాదినాఽవ్యయీభావః. 'అనశ్చ'— ఇతి సమాసాన్తష్టచ్ * 'అహ్నష్టఖోరేవ—'ఇతి టిలోపః. రక్తః మధురః, కణ్ఠః ధ్వనిః, యేషాం తే తైః, రక్తకణ్ఠైః సున్దరకణ్ఠధ్వనిభిః, ధనపతియశః కుబేరకీర్తిమ్, ఉద్గాయద్భిః ఉచ్చైర్గాయద్భిః, దేవగానస్య గాన్ధారగ్రామప్రాయత్వాత్తారతరం గాయద్భిరిత్యర్థః. కిన్నరైః,

సార్థం సహ, విభ్రాజస్యేదం వైభ్రాజమ్, వైభ్రాజ మిత్యాఖ్యా యస్య తద్వైభ్రాజాఖ్యమ్ * 'విభ్రాజేన గజేన్ద్రేణ త్రాతం వైభ్రాజ మాఖ్యయా' ఇతి శమ్భురహస్యే. చైత్రరథస్య నామాన్తరమేతత్, బహిరుపవనం బాహ్యోద్యానం, నిర్విశన్తి అనుభవన్తి.

గత్యుత్కమ్పాదలకపతితైర్యత్ర మన్దారపుష్పైః
పత్త్రచ్ఛేదైః కనకకమలైః కర్ణవిభ్రంశిభిశ్చ,
ముక్తాజాలైః స్తనపరిసరచ్ఛిన్నసూత్త్రైశ్చ హారై
ర్నైశో మార్గః సవితురుదయే సూచ్యతే కామినీనామ్ 11

గతీతి. యత్ర అలకాయాం, కామినీనామ్ అభిసారికాణామ్* 'కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా' ఇత్యమరః. నిశి భవో నైశో మార్గః, సవితుః సూర్యస్య, ఉదయే సతి, గత్యాగమనేన, ఉత్కమ్పః చలనం, తస్మాద్ధేతోః, అలకేభ్యః పతితైః, మన్దారపుష్పైః సురతరుకుసుమైః తథా, పత్త్రాణాం పత్త్రలతానాం, ఛేదైః ఖణ్డైః, పతితైరితి శేషః. తథా, కర్ణేభ్యో విభ్రశ్యన్తీతి కర్ణవిభ్రంశీని తైః, కనకస్య కమలైః కనకకమలైశ్చ * షష్ఠ్యా వివక్షితార్థలాభే సతి మయటా విగ్రహేఽధ్యాహారదోషః. ఏవమన్యత్రాప్యనుసంధేయం, తథా, ముక్తాజాలైః మౌక్తికసరైః, శిరోనిహితైరిత్యర్థః. తథా, స్తనయోః, పరిసరః ప్రదేశః, తత్ర ఛిన్నాని సూత్త్రాణి యేషాం తై ర్హారైశ్చ, సూచ్యతే జ్ఞాప్యతే. మార్గపతితమన్దారకుసుమాదిలిఙ్గైరయ మభిసారికాణాం పన్థా ఇతి ద్రష్టృభిరనుమీయత ఇత్యర్థః.

మత్వా దేవం ధనపతిసఖం యత్ర సాక్షాద్వసన్తం
ప్రాయశ్చాపం న వహతి భయాన్మన్మథః షట్పదజ్యమ్,
సభ్రూభఙ్గప్రహితనయనైః కామిలక్ష్యేష్వమోఘై
స్తస్యారమ్భశ్చతురవనితావిభ్రమైరేవ సిద్ధః. 12

మత్వేతి. యత్ర అలకాయాం, మన్మథః కామః, ధనపతేః (కుబేరస్య) సఖేతి ధనపతిసఖః* 'రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్' తం దేవం వ

హాదేవం, సాక్షా ద్వసన్తం సఖిస్నేహాన్నిజరూపేణ వర్తమానం, మ
త్వా జ్ఞాత్వా, భయాత్ ఫాలేక్షణభయాత్, షట్పదా ఏవ జ్యా
(మౌర్వీ) యస్య తం చాపం, ప్రాయః ప్రాచుర్యేణ, న వహతి న బిభర్తి
కథం తర్హి తస్య కార్యసిద్ధిరిత్యత ఆహ, 'సభ్రూభఙ్గే' తి. తస్య మన్మ
థస్య, ఆరమ్భః కామిజనవిషయో విజయవ్యాపారః సభ్రూభఙ్గం యథా
తథా, ప్రహితాని ప్రయుక్తాని, నయనాని దృష్టయో, యేషు తైస్త
థోక్తైః, కామిన ఏవ లక్ష్యాణి తేషు, అమోఘైః, సఫలప్రయోగై
రిత్యర్థః. మన్మథచాపోఽపి క్వచిదపి మోఘః స్యాదితి భావః. చతు
రాశ్చ తా వనితాశ్చ తాసాం, విభ్రమైః, విలాసై రేవ, సిద్ధో నిష్పన్నః;
యదనర్థకరం పాక్షికఫలం చ తత్ప్రయోగాద్వరం నిశ్చితసాధన
ప్రయోగ ఇతిభావః.

అవ. 'కచధార్యం దేహధార్యం పరిధేయం విలేపనం, చతుర్ధా
భూషణం ప్రాహుః స్త్రీణా మన్యచ్చ దైశికమ్' ఇతి రసాకరే. తదేవై
తదాహ.—

వాసశ్చిత్రం మధు నయనయోర్విభ్రమాదేశదక్షం
పుష్పోద్భేదం సహ కిసలయైర్భూషణానాం వికల్పాన్,
లాక్షారాగం చరణకమలన్యాసయోగ్యం చ యస్యా
మేకః సూతే సకల మబలామణ్డనం కల్పవృక్షః. 13

వాస ఇతి. యస్యామ్ అలకాయాం, చిత్రం నానావర్ణకం, వా
సః వసనం, పరిధేయమణ్డన మేతత్. నయనయో ర్విభ్రమాణామ్,
ఆదేశే ఉపదేశే దక్షమ్, అనేన విభ్రమద్వారా మధునో మణ్డనత్వ
మిత్యవధేయం, తచ్చ కుణ్డలాదివ ద్దేహధార్యేఽన్తర్భావ్యం, మధు
మద్యం, కిసలయైః, పల్లవైః, సహ, పుష్పోద్భేదం కుసుమోదయమ్
ఉభయం చేత్యర్థః. ఇదం తు కచధార్యం, భూషణానాం, వికల్పాన్
విశేషాన్, దేహధార్య మేతత్, తథా చరణకమలయోః, న్యాసస్య
సమర్పణస్య, యోగ్యం, రజ్యతేఽనేనేతి రాగో రంజకద్రవ్యం, లాక్షైవ
రాగః లాక్షారాగః తమ్, ఇదం చాఙ్గరాగాదివిలేపనమణ్డనోపలక్ష
ణం, సకలం సర్వం, చతుర్విధ మపీత్యర్థః. అబలామణ్డనం యోషిత్ప్రి

సాధనజాతమ్, ఏకః కల్పవృక్ష ఏవ సూతే జనయతి, న తు నానాసాధన సంపాదనప్రయాస ఇత్యర్థః.

అవ. ఇత్థమలకాం వర్ణయిత్వా తత్ర స్వభవనస్యాభిజ్ఞానమాహ.—

తత్రాగారం ధనపతిగృహా నుత్తరేణాస్మదీయం
దూరాల్లక్ష్యం సురపతిధనుశ్చారుణా తోరణేన,
యస్యోపాన్తే కృతకతనయః కాన్తయా వర్ధితో మే
హస్తప్రాప్యస్తబకనమితో బాలమన్దారవృక్షః. 14

తత్రేతి. తత్ర అలకాయాం, ధనపతిగృహాన్ కుబేరగృహేభ్యః ఉత్తరేణ ఉత్తరస్మిన్నదూరదేశే * 'ఏనబన్యతరస్యామదూరేఽపఞ్చమ్యాః' ఇత్యేనప్ప్రత్యయః అవ్యయమేతత్ * 'ఏనపా ద్వితీయా' ఇతి ద్వితీయా * 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యమరః 'ధనపతి గృహా' దితి పాఠే 'ఉత్తరేణ' వైనప్ప్రత్యయాన్తం, కింతు 'తోరణేన' ఇత్యస్య విశేషణం తృతీయాన్తం, ధనపతిగృహా దుత్తరస్యాం దిశి యత్తోరణం బహిర్ద్వారం తేన లక్షిత మిత్యర్థః. అస్మాకమిద మస్మదీయం * 'వృద్ధాచ్ఛః' ఇతి ఛప్రత్యయః. అగారం గృహం సురపతిధనుశ్చారుణా మణిమయత్వా దభ్రఙ్కషత్వా చ్చేన్ద్రచాపసున్దరేణ, తోరణేన బహిర్ద్వారేణ * 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారమ్' ఇత్యమరః. దూరాత్, లక్ష్యం దృశ్యమ్, అనేనాభిజ్ఞానేన దూరత ఏవ జ్ఞాతుం శక్యమిత్యర్థః అభిజ్ఞానాన్తరమాహ—యస్యాగారస్య, ఉపాన్తే ప్రాకారాన్తః పార్శ్వదేశే. కాన్తయా, వర్ధితః పోషితః, కృతకతనయః కృత్రిమసుతః, పుత్రత్వేనాభిమన్యమాన ఇత్యర్థః. హస్తేన ప్రాప్యైః హస్తాపచేయైః, స్తబకైః గుచ్ఛైః, నమితః, స్తబకభారా ల్లమ్బమాన ఇత్యర్థః. * 'స్యాద్గుచ్ఛకస్తు స్తబకః' ఇత్యమరః. బాలః కోమలః, మన్దార వృక్షః కల్పవృక్షః, అస్తీతి శేషః.

అవ. ఇతఃపరం పఞ్చభిః శ్లోకైరభిజ్ఞానాన్తరమాహ:—

వాపీ చాస్మిన్మరకతశిలాబద్ధసోపానమార్గా
హైమైశ్ఛన్నా వికచకమలైః స్నిగ్ధవైడూర్యనాలైః,

యస్యాస్తోయే కృతవసతయో మానసం సన్నికృష్టం
నాధ్యాస్యన్తి వ్యపగతశుచస్త్వామపి ప్రేక్ష్య హంసాః. 15

వాపీతి. అస్మిన్ మదీయాగారే, మరకతశిలాభిః గారుత్మతమణిభిః, బద్ధః సోపానమార్గో యస్యాః సా తథోక్తా, విదూరే భవా వైదూర్యాః * 'విదూరాఞ్ఞ్యః' ఇతిఞ్యప్రత్యయః. వైదూర్యాణాం వికారాః వైదూర్యాణి * వికారార్థేఽణ్ప్రత్యయః. స్నిగ్ధాని వైదూర్యాణి నాళాని యేషాం తైః, హైమైః సౌవర్ణైః, వికచకమలైశ్ఛన్నా, వాపీ చ దీర్ఘికా చ *'వాపీ తు దీర్ఘికా' ఇత్యమరః. అస్తీతి శేషః, యస్యాః వాప్యాః, తోయే సలిలే, కృతవసతయః, కృతవాసాః, హంసాః, త్వాం మేఘం, ప్రేక్ష్యాపి వీక్ష్యాపి, వ్యపగతశుచః వర్షాకాలేఽప్యకలుషజలత్వాద్వీతదుఃఖాః సన్తః, సన్నికృష్టం సన్నిహితం, సుగమమపీత్యర్థః. మానసం మానససరః, నాధ్యాస్యన్తి నోత్కణ్ఠిష్యన్తే * 'ఆధ్యానముత్కణ్ఠాపూర్వకం స్మరణమ్' ఇతి కాశికాయామ్.

తస్యాస్తీరే రచితశిఖరః పేశలైరిన్ద్రనీలైః
క్రీడాశైలః కనకకదలీవేష్టనప్రేక్షణీయః,
మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి సఖే చేతసా కాతరేణ
ప్రేక్ష్యోపాన్తస్ఫురితతడితం త్వాం తమేవ స్మరామి. 16

తస్యా ఇతి. తస్యాః వాప్యాః, తీరే, పేశలైః చారుభిః * 'చారౌ దక్షే చ పేశలః' ఇత్యమరః. ఇన్ద్రనీలై రచితశిఖరః ఇన్ద్రనీలమణిమయశిఖర ఇత్యర్థః. కనకకదలీనాం, వేష్టనేన పరిధినా, ప్రేక్షణీయః దర్శనీయః, క్రీడార్థః శైలః క్రీడాశైలః, అస్తీతి శేషః. హే సఖే, ఉపాన్తేషు ప్రాన్తేషు, స్ఫురితాః తడితః, యస్య తం తథోక్తమ్, ఇదం విశేషణం కనకకదలీవేష్టనసామ్యార్థముక్తమ్. ఇన్ద్రనీలసామ్యం తు మేఘస్య స్వాభావికమితి త్వామిత్యనేన సూచ్యతే, త్వాం, ప్రేక్ష్య వీక్ష్య, మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి హేతోః. తస్య శైలస్య మద్గృహిణీప్రియత్వాద్ధేతోరిత్యర్థః. కాతరేణ భీతేన, చేతసా, భయంచాత్ర సానన్దమేవ * 'వస్తూనామనుభూతానాం తుల్యశ్రవణదర్శనాత్, స్మరణాత్కీర్తనాద్వాపి సానన్దా భీర్యథా భవేత్' ఇతి రసాకరే దర్శనాత్. తమేవ క్రీడాశైల

మేవ, స్మరామి, ఏవకారో విషయాన్తరవ్యవచ్ఛేదార్థః. సదృశవస్త్వను భవాదిష్టార్థస్మృతిర్జాయత ఇత్యర్థః; అత ఏవాత్ర స్మరణాఖ్యోఽలం కారః,తదుక్తం.—*'సదృశానుభవాదన్యస్మృతిః స్మరణముచ్యతే' ఇతి నిరుక్తకారస్తు, 'త్వాం తమేవ స్మరామి' ఇతియోజయిత్వా మేఘేశైల త్వారోపమాచష్టే, తదసంగతమ్; అనార్జవాత్, అద్ర్యాకారారోపస్య పురోవర్తిన్యనుభవాత్మకత్వేన స్మరతిశబ్దప్రయోగాయోగాత్, శైలత్వ భావనాస్మృతిరిత్యపి నోపపద్యతే; భావనాయాః స్మృతిత్వే ప్రమాణా భావాదారోపస్యానుపయోగాత్సాదృశ్యోపన్యాసవైయర్థ్యాచ్చ విస దృశేఽపి సాలగ్రామే హరిభావనాదర్శనా దితి.

రక్తాశోకశ్చలకిసలయః కేసరశ్చాత్ర కాన్తః
ప్రత్యాసన్నౌ కురవకవృతేర్మాధవీమణ్డపస్య,
ఏకః సఖ్యాస్తవ సహ మయా వామపాదాభిలాషీ
కాఙ్క్షత్యన్యో వదనమదిరాం దోహదచ్ఛద్మనాస్యాః. 17

రక్తేతి. అత్ర క్రీడాశైలే, కురవకా ఏవ, వృతిః ఆవరణం యస్య తస్య కురవకవృతేః, మధౌ (వసన్తే) భవా మాధవ్యస్తాసాం మణ్డపస్తస్య అతిముక్తలతాగృహస్య * 'అతిముక్తః పుణ్డ్రకః స్యాద్వాసన్తీ మాధవీ లతా' ఇత్యమరః. ప్రత్యాసన్నౌ సన్నికృష్టౌ, చలకిసలయః చఞ్చల పల్లవః, అనేన వృక్షస్య పాదతాడనేషు ప్రాఞ్జలిత్వం వ్యజ్యతే. రక్తా శోకః, రక్తవిశేషణం తస్య స్మరోద్దీపకత్వాదుక్తం * 'ప్రసూనైరశో కస్తు శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా. బహుసిద్ధికరః శ్వేతో రక్తోఽత్ర స్మర వర్ధనః' ఇత్యశోకకల్పే దర్శనాత్. కాన్తః కమనీయః, కేసరః వకుళశ్చ* 'అథ కేసరే, వకుళో వఞ్జులః' ఇత్యమరః. స్త ఇతి శేషః. ఏకః తయో రన్యతరః, ప్రాథమికత్వా దశోక ఇత్యర్థః. మయా సహ, తవ సఖ్యాః స్వప్రియాయా ఇత్యర్థః. వామపాదాభిలాషీ, దోహదచ్ఛద్మనేత్యత్రా పి సంబన్ధనీయమ్ స చాహం చ అభిలాషిణావిత్యర్థః. అన్యః కేసరః, దోహదః వృక్షాదీనాం ప్రసవకారణం సంస్కారద్రవ్యమ్ * 'తరుగుల్మ లతాదీనామకాలే కుశలైః కృతం, పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహ దః స్యాత్తు తత్క్రియా' ఇతి శబ్దార్ణవే. తస్య, ఛద్మనా వ్యాజేన *

'కపటోఽస్త్రీవ్యాజ దమ్భోపధయ శ్ఛద్మకైతవే' ఇత్యమరః. అస్యాః తవ సఖ్యాః, వదనమదిరాం గణ్డూషమద్యం, కాఙ్క్షతి, మయా సహేత్యత్రాపి సంబన్ధనీయమ్; అశోకవకుళయోః స్త్రీపాదతాడనం గణ్డూషమదిరా చ దోహద ఇతి ప్రసిద్ధిః 'స్త్రీణాం స్పర్శాత్ప్రియఙ్గుర్వికసతి వకుళః సీధుగణ్డూషసేకాత్పాదాఘాతాదశోకస్తిలకకురవకౌ వీక్షణాలిఙ్గనాభ్యామ్, మన్దారో నర్మవాక్యాత్పటుమృదుహసనాచ్చమ్పకో వక్త్రవాతాచ్చూతో గీతాన్నమేరుర్వికసతి చ పురో నర్తనాత్కర్ణికారః.'

తన్మధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాఞ్చనీ వాసయష్టి
ర్మూలే బద్ధా మణిభిరనతిప్రౌఢవంశప్రకాశైః,
తాలైః శిఞ్జావలయసుభగైర్నర్తితః కాన్తయా మే
యామధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠః సుహృద్వః. 18

తన్మధ్య ఇతి. కిం చేతి చార్థః. తన్మధ్యే తయోర్వృక్షయోర్మధ్యే అనతిప్రౌఢానామ్ (అనతికఠోరాణాం) వంశానాం ప్రకాశ ఇవ ప్రకాశో యేషాం తైః, తరుణవేణుసచ్ఛాయైరిత్యర్థః. మణిభిః మరకతశిలాభిః, మూలే, బద్ధా రచితా, కృతవేదికేత్యర్థః. స్ఫటికం (స్ఫటికమయం) ఫలకం (పీఠం) యస్యాః సా స్ఫటికఫలకా, కాఞ్చనస్య వికారః కాఞ్చనీ సౌవర్ణీ, వాసయష్టిః నివాసదణ్డః, అస్తీతి శేషః. శిఞ్జా భూషణధ్వనిః* 'భూషణానాం తు శిఞ్జితమ్' ఇత్యమరః. * భిదాదిత్వాదఙ్. శిజిధాతురయం తాలవ్యాదిర్నతు దన్త్యాదిః. * 'యోషేవ శిఙ్క్తే' ఇతి శ్రుతిదర్శనాత్. శిఞ్జాప్రధానాని చ వలయాని (కఙ్కణాని) చ, సుభగాః (రమ్యాః) తైః, తాలైః కరతలవాదనైః, మే మమ, కాన్తయా, నర్తితః నృత్తం కారితః, వః యుష్మాకం సుహృత్ సఖా, నీలకణ్ఠః మయూరః *'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకణ్ఠో భుజఙ్గభుక్' ఇత్యమరః. దివసవిగమే సాయంకాలే, యాం యష్టిమధ్యాస్తే, యస్యాం యష్ట్యామాస్త ఇత్యర్థః. *'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ' ఇతి కర్మత్వాద్ద్వితీయా. 'తత్రాగారమ్' ఇత్యారభ్య పఞ్చసు శ్లోకేషు సమృద్ధవస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారః. తదుక్తం.—* 'తదుదాత్తం భవేద్యత్ర సమృద్ధం వస్తువర్ణ్యతే' ఇతి, 'న చైషా స్వభావోక్తిర్భావికం వా, తత్ర యథావస్థితవస్తు

వర్ణనాత్, అత్రతు కవిప్రతిభోత్థాపితసంభావ్యమానైశ్వర్యశాలివస్తు వర్ణనాదారోపితవిషయత్వమితి తాభ్యామస్య భేదః' ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః.

ఏభిః సాధో హృదయనిహితైర్లక్షణైర్లక్షయేథాః
ద్వారోపాన్తే లిఖితవపుషౌ శఙ్ఖపద్మౌ చ దృష్ట్వా,
క్షామచ్ఛాయం భవనమధునా మద్వియోగేన నూనం
సూర్యాపాయే న ఖలు కమలం పుష్యతి స్వామభిఖ్యామ్. 19

ఏభిరితి. హేసాధో నిపుణ * 'సాధుః సమర్థో నిపుణో వా' ఇతి కాశికాయాం. హృదయే నిహితైః అవిస్మృతైరిత్యర్థః. ఏభిః పూర్వోక్తైః, లక్షణైః, తోరణాదిభిరభిజ్ఞానైః, ద్వారోపాన్తే, ఏకవచనమవివక్షితం, ద్వారపార్శ్వయోరిత్యర్థః. లిఖితే, వపుషీ ఆకృతీ, యయోస్తౌ తథోక్తౌ, శఙ్ఖపద్మౌ నామ నిధివిశేషౌ * 'నిధిర్నా శేవధిర్భేదాః పద్మశఙ్ఖాదయో నిధేః' ఇత్యమరః. దృష్ట్వా చ, నూనం సత్యమ్, అధునా ఇదానీమ్ * 'అధునా' ఇతి నిపాతః. మద్వియోగేన మమ ప్రవాసేన, క్షామచ్ఛాయమ్ ఉత్సవోపరమాత్క్షీణకాన్తి, భవనం మద్గృహం, లక్షయేథాః నిశ్చినుయాః, తథాహి, సూర్యాపాయే సూర్యాపగమే సతి, కమలం పద్మం, స్వామ్ ఆత్మీయామ్, అభిఖ్యాం శోభామ్ * 'అభిఖ్యా నామశోభయోః' ఇత్యమరః * 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కప్రత్యయః. న పుష్యతి నోపచినోతి ఖలు,సూర్యవిరహితం పద్మమివ గృహపతివిరహితం గృహం న శోభత ఇత్యర్థః.

అవ. నిజగృహనిశ్చయానన్తరం కృత్యమాహ.—

గత్వా సద్యః కలభతనుతాం శీఘ్రసంపాతహేతోః
క్రీడాశైలే ప్రథమకథితే రమ్యసానౌ నిషణ్ణః,
అర్హస్యన్తర్భవనపతితాం కర్తుమల్పాల్పభాసం
ఖద్యోతాలీవిలసితనిభాం విద్యుదున్మేషదృష్టిమ్. 20

గత్వేతి. హేమేఘ, శీఘ్రసంపాత ఏవ హేతుస్తస్య, శీఘ్రసంపాతహేతోః, శీఘ్రప్రవేశార్థమిత్యర్థః. *'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ* 'సంపాతః పతనే వేగే ప్రవేశే భేదసంవిదోః' ఇతి శబ్దార్ణవే. సద్యః సపది, కలభస్య కరిపోతస్య, తనురివ తనుర్యస్య తస్య భావస్తాం, కలభ

తనుతామ్ అల్పశరీరతాం, గత్వా ప్రాప్య, ప్రథమకథితే 'తస్యాస్తీరే' ఇత్యాదినా పూర్వోద్దిష్టే, రమ్యసానౌ, నిషదనయోగ్య ఇత్యర్థః క్రీడాశైలే, నిషణ్ణః ఉపవిష్టః సన్, అల్పాల్పా అల్పప్రకారా, భాః ప్రకాశో, యస్యాస్తాం * 'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విరుక్తిః. ఖద్యోతానాం ఆలీ తస్యాః, విలసితేన, స్ఫురితేన, నిభాం సమానాం, విద్యుదున్మేషః, విద్యుత్ప్రకాశః, సఏవ దృష్టిస్తాం, భవనస్యాన్తరన్తర్భవనం తత్ర, పతితాం ప్రవిష్టాం, కర్తుమర్హసి; యథా కశ్చిత్కించిదన్విష్యన్ క్వచిదున్నతే స్థిత్వా శనైః శనైరతితరాం ద్రాఘీయసీం దృష్టిమిష్టదేశే పాతయతి తద్వదితి ధ్వనిః.

తన్వీ శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ
మధ్యే క్షామా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః,
శ్రోణీభారాదలసగమనా స్తోకనమ్రా స్తనాభ్యాం
యా తత్ర స్యాద్యువతివిషయే సృష్టిరాద్యేవ ధాతుః. 21

తన్వీతి. తన్వీ కృశాఙ్గీ, న తు పీవరీ * 'శ్లక్ష్ణం దభ్రం కృశం తను' ఇత్యమరః. * 'వోతో గుణవచనాత్' ఇతి ఙీప్. శ్యామా యువతిః * 'శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా' ఇత్యుత్పలమాలాయాం. శిఖరాణ్యేషాం సన్తీతి శిఖరిణః, కోటిమన్తః * 'శిఖరం శైలవృక్షాగ్రకక్షాపులకకోటిషు' ఇతి విశ్వః. శిఖరిణః, దశనాః దన్తాః, యస్యాః సా శిఖరిదశనా, ఏతేనాస్యా భాగ్యవత్త్వం ప్రత్యాయుష్కరత్వం చ సూచ్యతే; తదుక్తం సాముద్రికే.—* 'స్నిగ్ధాః సమాః సరూపాః సుపఙ్క్తయః శిఖరిణోఽశ్లిష్టాః, దన్తా భవన్తి యాసాం తాసాం పాదే జగత్సర్వం, తామ్బూలరసరక్తేఽపి స్ఫుటభాసః సమోదయాః, దన్తాః శిఖరిణో యస్యాశ్చిరం జీవతి తత్పతిః' ఇతి. పక్వం (పరిణతం) బిమ్బం (బిమ్బికాఫల) మివాధరోష్ఠో యస్యాః సా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ * 'శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః' ఇతి వామనః * 'నాసికోదరోష్ఠ'— ఇత్యాదినా ఙీష్. మధ్యే క్షామా కృశోదరీత్యర్థః. చకితహరిణ్యాః ప్రేక్షణానీవ ప్రేక్షణాని (దృష్టయో) యస్యాః సా తథోక్తాః, ఏతేనాస్యాః పద్మినీత్వం వ్యజ్యతే. తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మినీలక్షణప్రస్తావే.—*

'చకితమృగదృగాభే ప్రాన్తరక్తే చ నేత్రే' ఇతి. నిమ్ననాభిః గమ్భీర నాభిః, అనేన నారీణాం నాభిగామ్భీర్యాన్మదనరసాతిరేక ఇతి కామ సూత్రార్థః సూచ్యతే. శ్రోణీభారాత్, అలసగమనా మన్దగామినీ, న తు జఙ్ఘాదోషాత్, స్తనాభ్యాం, స్తోకనమ్రా ఈషదవనతా, న తు వపుర్దోషాత్, యువతయ ఏవ విషయ స్తస్మి న్యువతివిషయే, యువతీ రధికృత్యేత్యర్థః. ధాతుః బ్రహ్మణః, ఆద్యా సృష్టిః ప్రథమశిల్ప, మివ స్థితే త్యుత్ప్రేక్షా. ప్రథమనిర్మితా యువతిరియమేవేత్యర్థః. ప్రాయేణ శిల్పినాం ప్రథమనిర్మాణే ప్రయత్నాతిశయవశాచ్ఛిల్పనిర్మాణసౌష్ఠవం దృశ్యత ఇత్యాద్యవిశేషణం, తథా చాస్మిన్ ప్రపఞ్చే న కుత్రాప్యేవం విధరామణీయకం రమణీరత్నమస్తీతి భావః తదేవం భూతా యా స్త్రీ తత్ర అన్తర్భవనమ్, ఆస్తే నివసతి, తామిత్యుత్తరశ్లోకేన సమ్బన్ధః.

తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీమివైకామ్,
గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం
జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్. 22

తామితి. సహచరే సహచారిణి, అనేన వియోగాసహిష్ణుత్వం వ్యజ్యతే. మయి, దూరీభూతే దూరస్థితే సతి, సహచరే చక్రవాకే, దూరీభూతే సతి, చక్రవాకీం చక్రవాకవధూ, మివ * 'జాతే రస్త్రీ విషయాదయోపధాత్' ఇతి జీప్. పరిమితకథాం పరిమితవాచమ్, ఏకామ్ ఏకాకినీం స్థితాం, తామ్ అన్తర్భవనగతాం, మే ద్వితీయం జీవితం జానీథాః, జీవితతుల్యాం మత్ప్రేయసీ మవగచ్ఛే రిత్యర్థః. 'తన్వీ' ఇత్యాది పూర్వలక్షణైరితి శేషః లక్షణానా మన్యథాభావ మాశఙ్క్యాహ—గాఢేతి. గాఢోత్కణ్ఠాం ప్రబలవిరహవేదనాం * 'రాగేత్వలబ్ధవిషయే వేదనా మహతీతు యా, సంశోషణీ తు గాత్రాణాం తాముత్కణ్ఠాం విదుర్బుధాః' ఇత్యభిధానాత్. బాలాం, గురుషు విరహమహత్సు, ఏషు దివసేషు గచ్ఛత్సు (వర్తమానేషు) సత్సు, శిశిరేణ శిశిరకాలేన, మథితాం. పద్మినీం వా పద్మినీమివ * 'ఇవవ-

ద్వా యథాశబ్దౌ' ఇతి దణ్డీ. అన్యరూపాం పూర్వవిపరీతాకారాం, జాతాం మన్యే, హిమహతా పద్మినీవ విరహేణాన్యాదృశీ జాతేతి తర్కయామీత్యర్థః. ఏతావతా నేయమన్యేతి భ్రమితవ్యమితి భావః.

నూనం తస్యాః ప్రబలరుదితోచ్ఛూననేత్రం ప్రియాయాః
నిశ్వాసానా మశిశిరతయా భిన్నవర్ణాధరోష్ఠమ్,
హస్తన్యస్తం ముఖ మసకలవ్యక్తి లమ్బాలకత్వా
దిన్దోర్దైన్యం త్వదనుసరణక్లిష్టకాన్తేర్బిభర్తి. 23

నూనమితి. ప్రబలరుదితేన, ఉచ్ఛూనే స్థపుటితపుటే, నేత్రే యస్య తత్ * ఉచ్ఛూనేతి శ్వయతేః కర్తరి క్తః. * 'ఓదితశ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వం. * 'వచిస్వపి' ఇత్యాదినా సంప్రసారణమ్. * 'సంప్రసారణాచ్చ' ఇతి పూర్వరూపత్వం. * 'హలః' ఇతి దీర్ఘః. తత్ర * 'చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ' ఇతి ఊడాదేశే కృతే రూపసిద్ధిరితి నాథోక్తా వర్తమానసామీప్యప్రక్రియా ప్రామాదికీత్యుపేక్షణీయా. తథాసతి ధాతోరికారస్య గత్యభావా దూడాదేశే చ్ఛ్వ రన్త్యత్వేన విశేషణా చ్చేతి, ఏతేన విషాదో వ్యజ్యతే. నిశ్వాసానాం సీత్కారాణామ్, అశిశిరతయా అన్తస్సన్తాపోష్ణత్వేన, భిన్నవర్ణో (విచ్ఛాయో) ఽధరోష్ఠో యస్య తత్, హస్తే న్యస్తం హస్తన్యస్తమ్, ఏతేన చిన్తా వ్యజ్యతే. లమ్బాలకత్వాత్ సంస్కారాభావాల్లమ్బమానకున్తలత్వాత్, అసకలవ్యక్తి అసంపూర్ణాభివ్యక్తి, తస్యాః ప్రియాయాః, ముఖం, త్వదనుసరణేన త్వదుపరోధేన, మేఘానుసరణేనేతి యావత్. క్లిష్టకాన్తేః, క్షీణకాన్తేః, ఇన్దోః, దైన్యం శోచ్యతాం, బిభర్తి, నూనమితి వితర్కే * 'నూనం తర్కేఽర్థనిశ్చయే' ఇత్యమరః. పూర్వవత్ తథాపి న భ్రమితవ్యమితి భావః

అవ. సర్వవిరహిణీసాధారణాని రక్షణాని సంభావనయోత్ప్రేక్ష్యాహ—'ఆలోకే' ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః.

ఆలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా
మత్సాదృశ్యం విరహతను వా భావగమ్యం లిఖన్తీ,
పృచ్ఛన్తీ వా మధురవచనాం శారికాం పఞ్జరస్థాం
కచ్చిద్భర్తుః స్మరసి రసికే త్వం హి తస్య ప్రియేతి. 24

ఆలోకేతి. హే మేఘ, సా మత్ప్రియా, బలిషు నిత్యేషు ప్రోషితాగమనార్థేషు చ దేవతారాధనేషు, వ్యాకులా వ్యాపృతా వా, విరహేణ, తను కృశం, భావగమ్యమ్ తత్కార్శ్యస్యాదృష్టచరత్వా త్త్వం ప్రతి సంభావనయోత్ప్రేక్ష్యమిత్యర్థః మత్సాదృశ్యం మదాకారసామ్యం, మత్ప్రతికృతిమిత్యర్థః. యద్యపి సాదృశ్యంనామ ప్రసిద్ధవస్త్వన్తరగతమాకారసామ్యం, తథాపి ప్రతికృతిత్వేన వివక్షితమితరథాలేఖ్యత్వాసంభవాత్, అజయ్యకోశే 'ఆలేఖ్యేఽపిచ సాదృశ్యమ్' ఇత్యభిధానాచ్చ లిఖన్తీ క్వచిత్ఫలకాదౌ విన్యస్యన్తీ వా, చిత్రదర్శనస్య విరహిణాం వినోదోపాయత్వాదితి భావః. ఏతచ్చ కామశాస్త్రసంవాదేన సమ్యగ్వివేచితమస్మాభీ రఘువంశసంజీవిన్యాం 'సాదృశ్య ప్రతికృతిదర్శనైః ప్రియాయాః' ఇత్యత్ర. మధురవచనాం మఞ్జుభాషిణీమ్, అతఏవ పఞ్జరస్థామ్ హింస్రేభ్యః, కృతసంరక్షణా మిత్యర్థః. శారికాం స్త్రీపక్షివిశేషమ్, హే రసికే, భర్తుః స్వామినః, స్మరసి కచ్చిత్ * 'కచ్చిత్కామప్రవేదనే' ఇత్యమరః భర్తారం స్మరసి కిమిత్యర్థః.* 'అధీగర్థదయేశాం కర్మణి' ఇతి కర్మణి షష్ఠీ. సాచ శేషాధికారాచ్ఛేషత్వవివక్షాయామేవ, కర్మత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయా భవతీతి వేదితవ్యమ్. స్మరణే కారణ మాహ.—హియస్మాత్కారణాత్, త్వం తస్య భర్తుః, ప్రీణాతీతి ప్రియా * 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరఃకః' ఇతి కప్రత్యయః. అతః ప్రేమాస్పదత్వాత్ స్మర్తుమర్హసీతి భావః. ఇత్యేవం పృచ్ఛన్తీ వా, వా శబ్దో వికల్పే * 'ఉపమాయాం వికల్పే వా' ఇత్యమరః తే తవ, ఆలోకే దృష్టిపథే, పురానిపతతి, సద్యో నిపతిష్యతీత్యర్థః. * 'స్యాత్ప్రబన్ధే పురాతీత నికటాగామికే పురా' ఇత్యమరః. * 'యావత్పురానిపాతయోర్లట్' ఇతి భవిష్యదర్థే లట్.

ఉత్సఙ్గే వా మలినవసనే సౌమ్య నిక్షిప్య వీణాం
మద్గోత్రాఙ్కం విరచితపదం గేయముద్గాతుకామా,
తన్త్రీమార్ద్రాం నయనసలిలైః సారయిత్వా కథంచి
ద్భూయో భూయః స్వయమపి కృతాం మూర్ఛనాం విస్మరన్తీ.

ఉత్సఙ్గేతి. హే సౌమ్య సాధో, మలినవసనే 'ప్రోషితే మలినా కృశా' ఇతి స్మరణాదిత్యర్థః. ఉత్సఙ్గే ఊరౌ, వీణాం నిక్షిప్య, మమగోత్రం

(నామ) అఙ్కం (చిహ్నం) యస్య తత్తథోక్తం, మన్నామాఙ్కితం యథాతథా * 'గోత్రం నామ్ని కులేఽపి చ' ఇత్యమరః. విరచితాని పదాని (సుప్తిఙన్తాని) యస్య తత్తథోక్తం, గేయం గానార్హం ప్రబన్ధం 'గీతమ్' ఇతి పాఠేస ఏవార్థః. ఉద్గాతుమ్ ఉచ్చైర్గాతుంకామాయస్యాః సా * 'తుం కామ మనసోరపి' ఇతి మకారలోపః. దేవయోనిత్వాద్గాన్ధారగ్రామేణ గాతుకామేత్యర్థః తదుక్తం.— * 'షడ్జమధ్యమనామానౌ గ్రామౌ గాయన్తి మానవాః, నతు గాన్ధారనామానంసలభ్యో దేవయోనిభిః'ఇతి. తథానయన సలిలైః ప్రియతమస్మృతిజనితైఃఅశ్రుభిః, ఆర్ద్రాం తన్త్రీం, కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ, సారయిత్వా ఆర్ద్రత్వాపహారణాయ కరేణ ప్రమృజ్య, అన్యథా క్వణనాసంభవాదితిభావః. భూయోభూయః పునః పునః, స్వయమ్ ఆత్మనా, కృతామపి విస్మరణానర్హామపీత్యర్థః. మూర్ఛనాం స్వరారోహావరోహక్రమం * 'సమగ్రేషు విలోమేన పాదయస్తుస్వపూర్వగాః, స్వరాణాం స్థాపనాః సాన్తా మూర్ఛనాః సప్త సప్తహి' ఇతి సంగీతరత్నాకరే. విస్మరన్తీవా, 'ఆలోకేతే నిపతతి' ఇతి పూర్వేణాన్వయః విస్మరణం చాత్ర దయితగుణస్మృతిజనితమూర్ఛావశాదేవ. తథా చ రసరత్నాకరే.—*'వియోగాయోగయోరిష్టగుణానాం కీర్తనాత్ స్మృతేః, సాక్షాత్కారోఽథవా మూర్ఛా దశథా జాయతె తథా' ఇతి. మత్సాదృశ్యమిత్యాదినా మనః సంగానువృత్తిః సూచితా.

శేషాన్మాసాన్విరహదివసస్థాపితస్యావధేర్వా
విన్యస్యన్తీ భువి గణనయా దేహలీదత్తపుష్పైః
సంభోగం వా హృదయనిరతారమ్భమాస్వాదయన్తీ
ప్రాయేణైతే రమణవిరహేష్వఙ్గనానాం వినోదాః. 26

శేషానితి. అథవా, విరహస్య దివసః (ప్రథమదివసః) తస్మాత్ స్థాపితస్య తత ఆరభ్య, నిశ్చితస్య, అవధేః అన్తస్య, శేషాన్ గతావశిష్టాన్, మాసాన్, దేహలీదత్తపుష్పైః దేహలీద్వారస్యాధారదారు * 'గృహావగ్రహణీ దేహలీ' ఇత్యమరః. తత్ర దత్తాని రాశిత్వేన నిహితాని, యాని పుష్పాణి తైః, గణనయా ఏకో ద్వావిత్యాది

సంఖ్యానేన, భువి భూతలే, విన్యస్య స్త్రీవా, పుష్పవిన్యాసై స్తాసా
న్గణయ న్తీ వేత్యర్థః. యద్వా, హృదయే నిహితః మనసి సంకల్పితః.
ఆరమ్భః ఉపక్రమో, యస్య తం [అథవా హృదయనిహితాః ఆరమ్భాః
చుమ్బనాదయో వ్యాపారాః యస్మిం స్తం] సంభోగం రతిమ్, ఆస్వా
దయ న్తీ వా అనుభవ న్తి వా. 'ఆలోకే తే నిపతతి' ఇతి పూర్వేణ
సంబన్ధః. నను కథమయం నిశ్చయ ఇత్యాశఙ్క్య అర్థా న్తరన్యాసేన
పరిహరతి;—ప్రాయేణ బాహుళ్యేన, అఙ్గనానాం, రమణవిరహేషు
ప్రియవియోగేషు, ఏతే పూర్వోక్తాః, వినోదాః కాలయాపనోపాయాః
ఏతేన సంకల్పావస్థోక్తా. తదుక్తం.—* 'సంకల్పో నాథవిషయమనోరథ
ఉదాహృతః' ఇతి.

సవ్యాపారామహని న తథా పీడయేద్విప్రయోగః
శఙ్కే రాత్రౌ గురుతరశుచం నిర్వినోదాం సఖీం తే,
మత్సందేశైః సుఖయితుమలం పశ్య సాధ్వీం నిశీథే
తామున్నిద్రామవనిశయనాం సద్మవాతాయనస్థః. 27

సవ్యాపారామితి. హే సఖే, అహని దివసే, సవ్యాపారాం
పూర్వోక్తబలివిచిత్రలేఖనాదివ్యాపారవతీం, తే సఖీం స్వప్రియాం, విప్ర
యోగః మద్విరహః, తథా తేన ప్రకారేణ *'ప్రకారవచనే థాల్'
ఇతి థాల్ప్రత్యయః. న పీడయేత్, యథా రాత్రావితి శేషః. కింతు రా
త్రౌ, నిర్వినోదాం నిర్వ్యాపారాం, తే సఖీం, గురుతరాశుగ్యస్యాస్తాం
గురుతరశుచమ్ అతిదుర్భరదుఃఖాం, శఙ్కే తర్కయామి * 'శఙ్కా
వితర్కభయయోః' ఇతి శబ్దార్ణవే. అతో నిశీథే అర్ధరాత్రే, ఉన్ని
ద్రామ్ ఉత్సృష్టనిద్రామ్, అవనిరేవ శయనం (శయ్యా) యస్యాస్తాం
స్థణ్డిలశాయినీం, సాధ్వీం పతివ్రతాం * 'సతీ సాధ్వీ పతి
వ్రతా' ఇత్యమరః. అతో నాన్యథా శఙ్కితవ్యమితిభావః. తాం
త్వత్సఖీం, మత్సందేశైః మద్వార్తాభిః, అలం పర్యాప్తం, సుఖయితుమ్
ఆనన్దయితుం, సద్మవాతాయనస్థః సౌధగవాక్షగతస్సన్, పశ్య * 'సఖ్యో
ధాత్రీ చ పితరౌ మిత్రదూతశుకాదయః, సుఖయంతీష్టక ... నముఖోపా
యైర్వియోగినీమ్' ఇతి రసరత్నాకరే. దూతశ్చాయం మేఘః ఇతి భావః.
అనేన జాగరావస్థోక్తా.

అవ. పునస్తామేవ విశినష్టి 'ఆధిక్షామామ్' ఇత్యాదిభిశ్చతుర్భిః.—

ఆధిక్షామాం విరహశయనే సంనిషణ్ణైకపార్శ్వాం
ప్రాచీమూలే తనుమివ కళామాత్రశేషాం హిమాంశోః,
నీతా రాత్రిః క్షణ ఇవ మయా సార్ధమిచ్ఛారతైర్యా
తామేవోష్ణైర్విరహమహతీమశ్రుభిర్యాపయన్తీమ్. 28

ఆధిక్షామామితి. ఆధినా మనోవ్యథయా క్షామాం కృశాం * 'పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథా' ఇత్యమరః. క్షాయతేః కర్తరి క్తః * 'క్షాయో మః' ఇతి నిష్ఠాతకారస్య మకారః. విరహేశయనం తస్మిన్విరహశయనే' పల్లవాదిరచిత ఇత్యర్థః. సన్నిషణ్ణమేకం పార్శ్వం యస్యాస్తామ్' అత ఏవ, ప్రాచ్యాః పూర్వస్యా దిశః మూలే ఉదయాద్రిప్రాన్త ఇత్యర్థః. ప్రాచీగ్రహణం క్షీణావస్థాద్యోతనార్థం, మూలగ్రహణందృశ్యత్వార్థం, కళామాత్రం కలైవ శేషో యస్యాస్తాం, హిమాంశోః, తనుం మూర్తిమివ స్థితాం, తథా యా రాత్రిర్మయా సార్ధమ్ ఇచ్ఛయా కృతాని రతాని తైః * శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః. క్షణ ఇవ, నీతా యాపితా తాం తజ్జాతీయామేవ రాత్రిం, విరహేణ మహతీం మహత్త్వేన ప్రతీయమానామ్, ఉష్ణైరశ్రుభిః, యాపయన్తీమ్*యాతేర్ణ్యన్తాచ్ఛతృప్రత్యయః * 'అర్తిహ్రీ' ఇత్యాదినా పుగాగమః. స ఏవ కాలః సుఖినామల్పః. ప్రతీయతే దుఃఖినాం తు విపరీత ఇతి భావః. ఏతేన కార్శ్యావస్థోక్తా.

పాదానిన్దోరమృతశిశిరాఞ్జాలమార్గప్రవిష్టాన్
పూర్వప్రీత్యా గతమభిముఖం సంనివృత్తం తథైవ,
ఖేదాచ్చక్షుః సలిలగురుభిః పక్ష్మభిశ్ఛాదయన్తీం
సాభ్రేఽహ్నీవ స్థలకమలినీం న ప్రబుద్ధాం న సుప్తామ్. 29

పాదానితి జాలమార్గప్రవిష్టాన్ గవాక్షవివరాగతాన్,అమృతశిశిరాన్, ఇన్దోః, పాదాన్ రశ్మీన్ ప్రతి,పూర్వప్రీత్యా పూర్వస్నేహేన, పూర్వవదానన్దకరా భవిష్యన్తీతి బుద్ధ్యేతి భావః. అభిముఖం యథా తథా గతం, తథైవ సంనివృత్తం, యథాగతం తథైవ ప్రతినివృత్తం,

తదా తేషా మతీవ దుస్సహత్వాదితి భావః. చక్షుః దృష్టిం, ఖేదాత్ దుఃఖాత్, సలిలగురుభిః అశ్రుదుర్భరైః, పక్ష్మభిః, ఛాదయన్తీమ్, అత ఏవ, సాభ్రేఽదుర్దినే, అహ్ని దివసే, న ప్రబుద్ధాం మేఘావరణా దవికసితాం. న సుప్తామ్ అహారిత్యముకుళితామ్ * ఉభయత్రాపి నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సు'పేతి సమాసః. స్థలకమలినీమివ స్థితామ్. ఏతేన విషయద్వేషాఖ్యా షష్ఠీ దశా సూచితా.

నిశ్వాసేనాధరకిసలయక్లేశినా విక్షిపన్తీం
శుద్ధస్నానాత్పరుషమలకం నూనమాగణ్డలమ్బమ్,
మత్సంభోగః కథముపనమేత్స్వప్నజోఽపీతి నిద్రా
మాకాఙ్క్షన్తీం నయనసలిలోత్పీడరుద్ధావకాశామ్. 30

నిశ్వాసేతి. శుద్ధస్నానాత్ తైలాదిరహితస్నానాత్, పరుషం కఠినస్పర్శం, నూనం నిశ్చయేన, ఆగణ్డలమ్బమ్ * సుప్సుపేతి సమాసః; అలకం చూర్ణకున్తలాన్, జాతావేకవచనమ్. అధరకిసలయం క్లేశయతి క్లిశ్నాతీతి వా తేన తథోక్తేన, ఉష్ణేనేత్యర్థః * క్లిశ్యతే ర్ణ్యన్తాత్ క్లిశ్నాతేరణ్యన్తాద్వా తాచ్ఛీలికో ణినిః, నిశ్వాసేన, విక్షిపన్తీం చాలయన్తీం, తథా స్వప్నజోఽపి స్వప్నావస్థాజన్యోఽపి, సాక్షాత్సంభోగాసంభవాదితి భావః. మత్సంభోగః, కథం కేన ప్రకారేణ, ఉపనమేత్ ఆగచ్ఛేత్, ఇత్యాశయేనేతి శేషః. *ఇతినైవోక్తార్థత్వాదప్రయోగః, ప్రయోగేవా పౌనరుక్త్యమిత్యాలంకారికాః * ప్రార్థనాయాం లిఙ్. నయనసలిలోత్పీడేన అశ్రుప్రవృత్త్యా, రుద్ధావకాశామ్ ఆక్రాన్తస్థానామ్ దుర్లభామిత్యర్థః. నిద్రాం మాకాఙ్క్షన్తీమ్, స్వప్న హేతుత్వాదితి భావః. అత్రాశ్రువిసర్జనేన లజ్జాత్యాగో వ్యజ్యతే.

ఆద్యే బద్ధా విరహదివసే యా శిఖా దామ హిత్వా
శాపస్యాన్తే విగళితశుచా తాం మయోద్వేష్టనీయామ్
స్పర్శక్లిష్టామయమితనఖేనాసకృత్సారయన్తీం
గణ్డాభోగాత్కఠినవిషమామేకవేణీం కరేణ. 31

ఆద్య ఇతి. ఆద్యే విరహదివసే, దామ మాలాం, హిత్వా త్యక్త్వా, యా శిఖా, బద్ధా గ్రథితా, శాపస్యాన్తే, విగళితశుచా వీత

శోకేన, మయా, ఉద్వేష్టనీయాం, మోచనీయాం, స్పర్శక్లిష్టాం, స్పర్శే సతిమూలకేశేషు సవ్యథామిత్యర్థః, కఠినా చ సా విషమా నిమ్నోన్నతా చ తాం *ఖఞ్జకుబ్జాదివదన్యతరస్య ప్రాధాన్యవివక్షాయాం * 'విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్' ఇతిసమాసః. ఏకవేణీమ్ ఏకీభూతవేణీం * 'పూర్వకాల'ఇత్యాదినా తత్పురుషః. తథాభూతాం తాం శిఖామ్, అయమితాః అకర్తితోపాన్తాః, నఖా యస్య తేన కరేణ,గణ్డాభోగాత్ కపోలవిస్తారాత్, అసకృత్ ముహుర్ముహుః, సారయన్తీమ్ అపసారయన్తీమ్, 'తాం పశ్య' ఇతిపూర్వేణ సంబన్ధః. అసకృత్సారణాచ్చిత్తవిభ్రమదశా సూచితా.

సా సన్న్యస్తాభరణమబలా పేశలం ధారయన్తీ
శయ్యోత్సఙ్గే నిహితమసకృద్దుఃఖదుఃఖేన గాత్రం,
త్వామప్యస్రం నవజలమయం మోచయిష్యత్యవశ్యం
ప్రాయస్సర్వో భవతి కరుణావృత్తిరార్ద్రాన్తరాత్మా. 32

సేతి. అబలా దుర్బలా, సంన్యస్తాభరణం కృశత్వాత్పరిత్యక్తాభరణమ్, అసకృత్ అనేకశః, దుఃఖదుఃఖేన దుఃఖప్రకారేణ*'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విర్భావః.శయ్యోత్సఙ్గేనిహితం, పేశలం మృదులం గాత్రం,శరీరం, ధారయన్తీ వహన్తీ, అనేనాత్యన్తాశక్త్యా మూర్ఛావస్థా సూచ్యతే. సా త్వత్సఖీ, త్వామపి నవజలమయం నవామ్బురూపమ్' అస్రం బాష్పమ్, అవశ్యం సర్వథా, మోచయిష్యతి* 'ద్వికర్మసు పచాదీనాముపసంఖ్యానమ్' ఇతి ముచేః పచాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం.తథాహి, ప్రాయః ప్రాయేణ, ఆర్ద్రాన్తరాత్మా మృదుహృదయః, మేఘస్తు ద్రవాన్తశ్శరీరః,సర్వః కరుణా కరుణామయీ వృత్తిః అన్తఃకరణవృత్తిః యస్య స కరుణావృత్తిర్భవతి, అస్మిన్నవసరే సర్వథా త్వయా శీఘ్రం గన్తవ్యమనన్తరదశాపరిహారాయేతి సందర్భాభిప్రాయః. నను కిమిదమాదిమాంచక్షుః ప్రీతిముపేక్ష్యావస్థాన్తరాణ్యేవ తత్రభవాన్కవిరాదృతవాన్? ఉచ్యతే * 'సంభోగో విప్రలమ్భశ్చ ద్విధా శృఙ్గారఇష్యతే,సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలమ్భోవియుక్తయోః.పూర్వానురాగమానాఖ్య ప్రవాస కరుణాత్మనా, విప్రలమ్భశ్చతుర్ధాఽత్ర ప్రవాస

స్తత్ర చ త్రిధా. కార్యతః సంభ్రమాచ్ఛాపా దస్మిన్కావ్యే తు శాపజః, ప్రాగసంగతయో ర్యూనోః పతి పూర్వానురఞ్జనే. చక్షుః ప్రీత్యాదయోఽవస్థా దశ స్యు స్తత్క్రమో యథా, దృఙ్మన స్సఙ్గ సఙ్కల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః. హ్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛాన్తా ఇత్యనఙ్గదశా దశ, పూర్వసఙ్గతయో రేవ ప్రవాస ఇతి కారణాత్. న తత్ర పూర్వవచ్చక్షుఃప్రీతి రుత్పత్తు మర్హతి, హృత్సఙ్గస్య తు సిద్ధస్యాప్యవిచ్ఛేదోఽత్ర వర్ణ్యతే. అన్యాశ్చ పూర్వవద్వాచ్యా ఇతి తావద్వ్యవస్థితిః, వైయర్థ్యాదాదిమాం హిత్వా వైరస్యాదన్తిమాం తథా. హృత్సంగాది రిహాచష్ట కవి రష్టావితి స్థితిః, మత్సాదృశ్యం లిఖన్తీతి పద్యేఽస్మిన్ప్రతిపాదితా. చక్షుఃప్రీతిరితి ప్రోక్తం నిరుత్తరకృతా న తత్, చక్షుఃప్రీతిర్భవేచ్చిత్రేష్వదృష్టచరదర్శనాత్. యథా మాలవికారూప మగ్నిమిత్రస్య పశ్యతః, ప్రోషితానాం చ భర్తౄణాం క్వ దృష్టాఽదృష్టపూర్వతా. అథ తత్రాపి సందేహే స్వకలత్రాణి పృచ్ఛతు, కిం భర్తృప్రత్యభిజ్ఞా స్యా త్కిం వైదేశికభావనా, ప్రవాసాదాగతే స్వస్మి న్నిత్యలం కలహైర్వృతా.' ఇతి.

అవ. నన్వీదృశీం దశామాపన్నేతి కథం త్వయా నిశ్చితమత ఆహ.—

జానే సఖ్యా స్తవ మయి మనః సంభృతస్నేహమస్మా
దిత్థంభూతాం ప్రథమవిరహే తామహం తర్కయామి,
వాచాలం మాం న ఖలు సుభగమ్మన్యభావః కరోతి
ప్రత్యక్షం తే నిఖిలమచిరాద్భ్రాతరుక్తం మయా యత్. 33

జాన ఇతి. హే మేఘ, తవ సఖ్యా మనో మయి, సంభృతస్నేహం సంచితానురాగం, జానే, అస్మాత్ స్నేహజ్ఞానకారణాత్, ప్రథమవిరహే, ప్రథమగ్రహణం దుఃఖాతిశయద్యోతనార్థం, తాం త్వత్సఖీమ్, ఇత్థం భూతాం పూర్వోక్తావస్థా మాపన్నామ్, అహం తర్కయామి. ననుసుభగమానినా మేష స్వభావో యదాత్మని స్త్రీణామనురాగప్రకటనం, తత్రాహ వాచాలమితి.—సుభగమాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగమ్మన్యః * 'ఆత్మమానే ఖశ్చ' ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః * 'అరుర్ద్విషత్' ఇత్యాదినా ముమాగమః. తస్య భావః సుభగమ్మన్యభావః సుభగమానిత్వం

మూం, వాచాలం బహుభాషిణం న కరోతి ఖలు, సౌన్దర్యాభిమానా న్నప్రలాపామిత్యర్థః. * 'స్యాజ్జల్పాకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవాక్' ఇత్యమరః. * 'అలజాటచౌ బహుభాషిణి' ఇత్యాలచ్ప్రత్యయః. కింతు హే భ్రాతః, మయోక్తం యత్ 'ఆధిక్షామామ్' ఇత్యాది తత్, నిఖిలం సర్వమ్, అచిరాత్ శీఘ్రమేవ, తే తవ, ప్రత్యక్షం భవిష్యతీతి శేషః.

రుద్ధాపాఙ్గప్రసరమలకై రఞ్జనస్నేహశూన్యం
ప్రత్యాదేశాదపి చ మధునో విస్మృతభ్రూవిలాసం,
త్వయ్యాసన్నే నయనముపరి స్పన్ది శఙ్కే మృగాక్ష్యాః
మీనక్షోభాచ్చలకువలయశ్రీతులామేష్యతీతి. 34

రుద్ధేతి. అలకైః రుద్ధా అపాఙ్గయోః ప్రసరా యస్య తత్తథోక్తమ్, అఞ్జనేన స్నేహః (స్నైగ్ధ్యం) తేన శూన్యమ్, అపి చ కించ, మధునో మద్యస్య, ప్రత్యాదేశాత్ నిరాకరణాత్, పరిత్యాగాదిత్యర్థః. * 'ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః' ఇత్యమరః. విస్మృతో భ్రూవిలాసో భ్రూభఙ్గో యేన తత్, నయనస్య రుద్ధాపాఙ్గప్రసరత్వాదికం విరహసముత్పన్నమితి భావః. త్వయ్యాసన్నే సతి, స్వకుశలవార్తాశంసినీతి శేషః. ఉపరి ఊర్ధ్వభాగే, స్పన్దతే స్ఫురతి ఇత్యుపరిస్పన్ది, తథా చ నిమిత్తనిదానే * 'స్పన్దాన్మూర్ధ్ని చ్ఛత్రలాభం లలాటే పట్టమంశుకమ్, ఇష్టప్రాప్తిం దృశోరూర్ధ్వమపాఙ్గే హానిమాదిశేత్' ఇతి. మృగాక్ష్యాః త్వత్సఖ్యాః, నయనం వామమితి శేషః. * 'వామభాగస్తు నారీణాం పుంసాం శ్రేష్ఠస్తు దక్షిణః, దానే దేవాదిపూజాయాం స్పన్దేఽలంకరణేఽపిచ' ఇతి స్త్రీణాం వామభాగప్రాశస్త్యాత్, మీనక్షోభాత్ మీనచలనాత్, చలస్య కువలయస్య శ్రియః శోభయా తులాం సాదృశ్యమ్, ఏష్యతీతి, శఙ్కే తర్కయామి * 'తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యామ్' ఇత్యత్ర సదృశపర్యాయస్య తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధాదత్ర చ సాదృశ్యవాచిత్వాత్తద్యోగేఽపి తృతీయా.

వామశ్చాస్యాః కరరుహపదైర్ముచ్యమానో మదీయై
ర్ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా,

సంభోగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం
యాస్యత్యూరుః సరసకదళీస్తమ్భగౌరశ్చలత్వం. 35

వామ ఇతి. మదీయైః, కరరుహపదైః నఖపదైః * 'పునర్భవః కరరుహో నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః. ముచ్యమానః పరిహీయమాణః, నఖాఙ్కరహిత ఇత్యర్థః. ఊరోర్నఖపదాస్పదత్వం తు రతిరహస్యే — * 'కణ్ఠకుక్షికుచపార్శ్వభుజోరః శ్రోణి సక్థిషు నఖాస్పదమాహుః' ఇతి. చిరపరిచితం చిరాభ్యస్తం, ముక్తాజాలః మౌక్తికసరమయం కటిభూషణం, దైవగత్యా దైవవశేన, త్యాజితః సంప్రతి, నఖపదోష్మాభావేన శీతోపచారస్య తస్య వైయర్థ్యాదితి భావః. * త్యజతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః * 'ద్వికర్మసు పచాదీనాం చోపసఙ్ఖ్యానమిష్యతే' ఇతి పచాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం సంభోగాన్తే మమ, హస్తసంవాహనానాం హస్తేన మర్దనానాం * 'సంవాహనం మర్దనం స్యాత్' ఇత్యమరః. సముచితః యోగ్యః, సరస ఇతి యః పరిపక్వో న శుష్కశ్చ స వివక్షితః, తత్రైవ పాణ్డిమసమ్భవాత్. స చాసౌ కదళీస్తమ్భశ్చ స ఇవ గౌరః పాణ్డురః 'గౌరః కరీరే సిద్ధార్థే శుక్లే పీతేఽరుణేఽపి చ' ఇతి మాలతీమాలాయామ్. అస్యాః ప్రియాయా వామ ఊరుః, చలత్వం స్పన్దనం, యాస్యతి ప్రాప్స్యతి * 'ఊరోః స్పన్దాద్రతిం విద్యాద్ దూర్వోః ప్రాప్తిం సువాససః' ఇతి నిమిత్తనిదానే.

తస్మిన్కాలే జలద యది సా లబ్ధనిద్రాసుఖా స్యా
దన్వాస్యైనాం స్తనితవిముఖో యామమాత్రం సహస్వ,
మా భూదస్యాః ప్రణయిని మయి స్వప్నలబ్ధే కథంచిత్
సద్యఃకణ్ఠచ్యుతభుజలతాగ్రన్థి గాఢోపగూఢమ్. 36

తస్మిన్నితి. హే జలద, తస్మిన్కాలే త్వదుపసర్పణకాలే, సా మత్ప్రియా, లబ్ధం నిద్రాసుఖం యయా తాదృశీ, స్యాద్యది స్యాచ్చేత్, ఏనాం నిద్రాణామ్, అన్వాస్య పశ్చాదాసిత్వేత్యర్థః. * ఉపసర్గవశాత్సకర్మకత్వమ్. స్తనితవిముఖో గర్జితపరాఙ్ముఖో, నిశ్శబ్దస్సన్ అన్యథా నిద్రాభఙ్గః స్యాదితి భావః. యామమాత్రం ప్రహరమాత్రం * 'ద్వౌ యామప్రహరౌ సమౌ' ఇత్యమరః. సహస్వ ప్రతీక్షస్వ, శక్తయోరేకవారసుర

తస్యా యామావధికత్వాత్స్వప్నేఽపి తథా భవితవ్యమిత్యభిప్రాయః. తథా చ రతిరహస్యే — * 'ఏకవారావధిర్యామో రతస్య పరమో మతః, చణ్డశక్తిమతోర్యూనోరుద్భటక్రమవర్తినోః' ఇతి యామసహనస్య ప్రయోజనమాహ — మా భూదితి. అస్యాః ప్రియాయాః, ప్రణయిని ప్రేయసి, మయి, కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ, స్వప్నలబ్ధే సతి, గాఢోపగూఢం గాఢాలిఙ్గనం * నపుంసకే భావే క్తః. సద్యః తత్క్షణం, కణ్ఠాత్ చ్యుతః స్రస్తో భుజలతయోః గ్రన్థిః బన్ధో యస్య తత్తథోక్తం, మా భూత్ మాఽస్తు, కథంచిల్లబ్ధస్యాలింగనస్య విఘాతో మాభూదిత్యర్థః; న చాత్ర నిద్రోక్తిః 'తామున్నిద్రా' మితి పూర్వోక్తేన నిద్రాచ్ఛేదేన విరుధ్యతే; పునః, సప్తమాద్యవస్థాసు పాక్షికనిద్రాసంభవాత్ తథా చ రసరత్నాకరే — * 'అశక్తీ రోదనం నిద్రా నిర్లజ్జానర్థవాగ్భ్రమః, సప్తమాదిషు జాయన్తే దశాభేదేన వా శుచా' ఇతి.

తాముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలేనానిలేన
ప్రత్యాశ్వస్తాం సమమభినవైర్జాలకైర్మాలతీనామ్,
విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయనాం త్వత్సనాథే గవాక్షే
వక్తుం ధీరః స్తనితవచనైర్మానినీం ప్రక్రమేథాః. 37

తామితి తాం ప్రియాం, స్వస్య జలకణికాభిః, జలబిన్దుభిః శీతలేనానిలేన, ఉత్థాప్య ప్రబోధ్య, ఏతేన తస్యాః ప్రభుత్వాద్వ్యజనానిలసమాధిర్వ్యజ్యతే. యథాహ భోజరాజః — * 'మృదుభిర్మర్దనైః పాదే శీతలైర్వ్యజనైస్తనౌ, శ్రుతౌ చ మధురైర్గీతైర్నిద్రాతో బోధయేత్ప్రభుమ్' ఇతి. అభినవైః నూతనైః, మాలతీనాం జాలకైః సమం, జాతికుట్మలైస్సహ * 'సుమనా మాలతీ జాతిః' ఇతి 'సాకం సత్రా సమం సహ' ఇతి. * 'క్షారకో జాలకం క్లీబే కలికా కోరకోఽస్త్రియామ్' ఇతి చామరః. ప్రత్యాశ్వస్తాం శిశిరానిలసంపర్కాత్పునరుజ్జీవితామిత్యర్థః. * శ్వసేః కర్తరి క్తః * 'ఆదితశ్చ' ఇతి చకారాదిట్ప్రతిషేధః. ఏతేనాస్యాః కుసుమసౌకుమార్యం గమ్యతే. త్వత్సనాథే త్వత్సహితే * 'సనాథం సప్రభుం ప్రాహుః సహితే చిత్తతాపిని' ఇతి శబ్దార్ణవే. గ

వాక్షే, స్తిమితనయనాం కోఽసావితి విస్మయాన్నిశ్చలనేత్రాం, మానినీం మనస్వినీమ్, అనౌచిత్యాసహిష్ణుమిత్యర్థః. విద్యుద్గర్భేఽన్తస్థా యస్య స విద్యుద్గర్భః, అన్తర్లీనవిద్యుత్క ఇత్యర్థః. * 'గర్భోఽపవరకేఽన్నేఽగ్నౌ సుతే పవనసంకటే, కుక్షౌ కుక్షిస్థజన్తౌ చ' ఇతి యాదవః. దృష్టిప్రతిఘాతేన వక్తుర్ముఖావలోకనప్రతిబన్ధకత్వాన్న విద్యోతితవ్యమితి భావః. ధీరో ధృష్టస్సన్, అన్యథా స్ఖలద్వాదిత్వేన అనాశ్వాసనప్రసంగాదితి భావః. స్తనితవచనైః స్తనితాన్యేవ వచనాని తైర్వక్తుం, ప్రక్రమేథాః ఉపక్రమస్వ. * విధ్యర్థే లిఙ్ * 'ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

అవ. సమ్ప్రతి దూతస్య శ్రోతృజనాభిముఖీకరణచాతురీముపదిశతి.—

భర్తుర్మిత్రం ప్రియమవిధవే విద్ధి మామమ్బువాహం
తత్సన్దేశైర్హృదయనిహితైరాగతం త్వత్సమీపమ్,
యో బృన్దాని త్వరయతి పథి శ్రామ్యతాం ప్రోషితానాం
మన్ద్రస్నిగ్ధైర్ధ్వనిభిరబలావేణిమోక్షోత్సుకాని. 38

భర్తురితి. విధవా గతభర్తృకా న భవతీతి అవిధవే సభర్తృకే, అనేన భర్తృజీవనసూచనాదనిష్టాగమశఙ్కాం నిరస్యతి, మాం, భర్తుః తవ పత్యుః, ప్రియం మిత్రం ప్రియసుహృదం, తత్రాపి, హృదయనిహితైః మనసి స్థాపితైః, తత్సందేశైః తస్య భర్తుః సందేశైః, త్వత్సమీపమాగతమ్, భర్తృసన్దేశకథనార్థమాగతమిత్యర్థః. అమ్బువాహం మేఘం, విద్ధి జానీహి; న కేవల మహం వార్తాహరః కింతు ఘటకోఽపీత్యాశయేనాహ—యోఽమ్బువాహః మేఘః, అబలానాం స్త్రీణాం వేణయస్తాసాం మోక్షే మోచనే, ఉత్సుకాని, పథి, శ్రామ్యతాం శ్రాన్తిమాపన్నానాం, ప్రోషితానాం ప్రవాసినాం, పాన్థానామిత్యర్థః. బృన్దాని సఙ్ఘాన్, మన్ద్రైః గమ్భీరైః, అతఏవ స్నిగ్ధైః మధురైః, ధ్వనిభిః గర్జితైః కరణైః, త్వరయతి, పాన్థోపకారిణో మే కిము వక్తవ్యం సుహృత్సూపకారిత్వమితి భావః.

అవ. భర్తృసఖ్యాదిజ్ఞాపనస్య ఫలమాహ:—

ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయం మైథిలీవోన్ముఖీ సా

త్వాముత్కణ్ఠోచ్ఛ్వసితహృదయా వీక్ష్య సంభావ్య చైవ,
శ్రోష్యత్యస్మాత్పరమవహితా సౌమ్య సీమన్తినీనాం
కాన్తోదన్తస్సుహృదుపనతస్సఙ్గమాత్కిఞ్చిదూనః. 39

ఇతీతి. ఇతి ఏవమ్. ఆఖ్యాతేసతి, పవనతనయం హనూమన్తం, మైథిలీవ సీతేవ, సా మత్ప్రియా, ఉన్ముఖీ, ఉత్కణ్ఠయా ఔత్సుక్యేన ఉచ్ఛ్వసితహృదయా వికసితచిత్తా సతీ, త్వాం వీక్ష్య, సంభావ్య సత్కృత్య చ, అస్మాత్ భర్తృమైత్రీజ్ఞానాత్, పరం సర్వం శ్రోతవ్యమ్, అవహితా అప్రమత్తా సతీ, శ్రోష్యత్యేవ, అత్ర సీతాహనూమదుపమానాదస్యాః పాతివ్రత్యం మేఘస్య దూతగుణసంపత్తిశ్చ వ్యజ్యతే. తద్గుణాస్తు రసాకరే.—* 'బ్రహ్మచారీ బలీ ధీరో మాయావీ మానవర్జితః, ధీమానుదారో నిశ్శఙ్కో వక్తా దూతః స్త్రియాం భవేత్' ఇతి నను వార్తామాత్రశ్రవణాదస్యాః కోలాభ ఇత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరం న్యస్యతి హే సౌమ్య సాధో, సీమన్తినీనామ్ వధూనామ్ * 'నారీ సీమన్తినీ వధూః' ఇత్యమరః. సుహృదా సుహృన్ముఖేన ఉపనతః ప్రాప్తః సన్ సుహృత్పదం విప్రలమ్భశఙ్కానివారణార్థమ్. కాన్తస్య ఉదన్తః వార్తా కాన్తోదన్తః* 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త ఉదన్తః స్యాత్' ఇత్యమరః. సఙ్గమాత్ కాన్తసంపర్కాత్, కించిదూనః ఈషదూనః తద్వదేవానన్దకారీత్యర్థః

అవ. సమ్ప్రతి సన్దిశతి.—

తామాయుష్మన్మమ చ వచనాదాత్మనశ్చోపకర్తుం
బ్రూయా ఏవం తవ సహచరో రామగిర్యాశ్రమస్థః,
అవ్యాపన్నః కుశలమబలే పృచ్ఛతి త్వాం వియుక్తః
పూర్వాభాష్యం సులభవిపదాం ప్రాణినామేతదేవ. 40

హే ఆయుష్మన్ * ప్రశంసాయాం మతుప్. పరోపకారశ్లాఘ్యజీవితేత్యర్థః. మమ వచనం (ప్రార్థనావచనం) తస్మాచ్చ, ఆత్మనః స్వస్య, ఉపకర్తుం, చ పరోపకారేణాత్మానం కృతార్థయితుమిత్యర్థః. * ఉపకారక్రియాం ప్రతి కర్మత్వేఽపి 'తస్యానుకరోతీ' త్యాది

వత్సమ్బన్ధమాత్రవివక్షాయామాత్మన ఇతి షష్ఠీ న విరుధ్యతే. యథా హ భారవిః.—*'సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయాపరేషామ్' ఇతి. తథా శ్రీహర్ష చరితే.—* 'సాధూనాముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గన్తుం, న కుతూహలి కస్య మనశ్చరితఞ్చ మహాత్మనాం శ్రోతుమ్' ఇతి. తథాచ క్వచిత్క్వచిద్ద్వితీయాదర్శనాత్సర్వత్ర తథేతి నాథవచనమనాథ వచనమేవ. తాం ప్రియామ్, కిం ఏవం బ్రూయాః కిమిత్యాహ, హే అబలే, తవ, సహచరః భర్తా, రామగిరేః (చిత్రకూటస్య) ఆశ్రమేషు తిష్ఠతీతి రామగిర్యాశ్రమస్థః సన్, అవ్యాపన్నః, న మృత ఇత్యర్థః. వియుక్తః వియోగం ప్రాప్తో దుఃఖీ సన్త్వాం కుశలం పృచ్ఛతి *దుహ్యాదిత్వాత్ పృచ్ఛతేర్ద్వికర్మకత్వం. తథాహి, సులభవిపదామ్ అయత్నసిద్ధవిపత్తీనాం, ప్రాణినామ్, ఏతదేవ, పూర్వాభాష్యమ్. ప్రథమమవశ్యం వక్తవ్యం. 'కృత్యాశ్చ' ఇత్యావశ్యకార్థే ణ్యత్ప్రత్యయః.

ం ం

అఙ్గేనాఙ్గం ప్రతను తనునా గాఢతప్తేన తప్తం
సాస్రేణాశ్రుద్రుతమవిరతోత్కణ్ఠముత్కణ్ఠితేన,
ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దూరవర్తీ
సఙ్కల్పైస్తైర్విశతి విధినా వైరిణా రుద్ధమార్గః. 41

అఙ్గేనేతి. కిం చ, దూరవర్తీ దూరస్థః, న చాగన్తుం శక్యత ఇత్యాహ, వైరిణా విరోధినా, దైవేన, రుద్ధమార్గః ప్రతిబద్ధవర్త్మా, స తే సహచరః, తనునా కృశేన, గాఢతప్తేన అత్యన్తసన్తప్తేన, సాస్రేణ సాశ్రుణా, ఉత్కణ్ఠా వేదనాఽస్య సఞ్జాతోత్కణ్ఠితం తేనోత్కణ్ఠితేన, 'తదస్య సంజాతమ్' ఇతీతచ్ప్రత్యయః. ఉత్కణ్ఠాతేర్వా కర్తరి క్తః సమధికతరమ్ (అతిప్రబలమ్) ఉచ్ఛ్వసతీతి సమధికతరోచ్ఛ్వాసితేన దీర్ఘనిశ్వాసినేత్యర్థః, తాచ్ఛీల్యే ణినిః, అఙ్గేన స్వశరీరేణ, ప్రతను కృశం, తప్తం వియోగదుఃఖేన ప్లుష్టమ్, అశ్రుద్రుతమ్ అశ్రుక్లిన్నమ్ * 'అశ్రు నేత్రామ్బురోదనం చాస్రమస్రు చ' ఇత్యమరః. అవిరతోత్కణ్ఠామ్ అవిచ్ఛిన్న వేదనమ్, ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం తీవ్రనిశ్వాసం * 'తిగ్మం తీవ్రం ఖరం తీక్ష్ణం చణ్డముష్ణం కటు స్మృతమ్' ఇతి హలాయుధః. అఙ్గం త్వదీయం శరీరం, తైః స్వసంవేద్యైః, సఙ్కల్పైః మనోగతైః, మనోవ్యాపారైః, విశతి

వశీభవతీత్యర్థః. అత్ర సమానురాగిత్వజ్ఞానాన్నాయికాయాః, నాయకేనస్వసమానావస్థత్వమున్నీయోక్తమ్.

అవ. సంప్రతి స్వావస్థానివేదనాయ ప్రస్తౌతి.—

శబ్దాఖ్యేయం యదపి కిల తే యః సఖీనాం పురస్తాత్
కర్ణే లోలః కథయితుమభూదాననస్పర్శలోభాత్,
సోఽతిక్రాన్తః శ్రవణవిషయం లోచనాభ్యామదృశ్య
స్త్వాముత్కణ్ఠావిరచితపదం మన్ముఖేనేదమాహ. 42

శబ్దాఖ్యేయమితి. హేఽబలే, యస్తే ప్రియః సఖీనాం పురస్తాత్ అగ్రే, ఆననస్పర్శే త్వన్ముఖసంపర్కే, లోభాత్ గర్ధనాత్, శబ్దాఖ్యేయం-శబ్దేన రవేణ ఆఖ్యేయముచ్చైర్వాచ్యమపి, యత్ తద్వచనమపీతి శేషః. కర్ణే శ్రోత్రే, కథయితుం, లోలః లాలసః, అభూత్కిల* 'లోలుపో లోలుభో లోలో లాలసో లమ్పటోఽపి చ' ఇతి యాదవః. శ్రవణవిషయం కర్ణపథమ్, అతిక్రాన్తః, తథా, లోచనాభ్యామదృశ్యః, అతిదూరత్వాద్ద్రష్టుం శ్రోతుం చ న శక్య ఇతి భావః. స తే ప్రియః త్వాముత్కణ్ఠావిరచితాని పదాని (సుప్తిఙన్తశబ్దా వాక్యాని వా) యస్య తత్తథోక్తం* 'పదం శబ్దే చ వాక్యే చ' ఇతి విశ్వః. ఇదం వక్ష్యమాణం 'శ్యామాస్వఙ్గమ్' ఇత్యాదికం, మన్ముఖేనాహ, మద్వ్యవధానేన స ఏవ బ్రూత ఇత్యర్థః.

అవ. సదృశప్రతికృతి. స్వప్నదర్శన తదఙ్గస్పృష్టస్పర్శాఖ్యాని చత్వారి విరహిణాం వినోదస్థానాని, తథాచోక్తం పతాకాయాం.—* 'వియోగేఽయోగే వా ప్రియజనసదృశానుభవనం, తతశ్చిత్రం కర్మ స్వపనసమయే దర్శనమపి, తదఙ్గస్పృష్టానాముపనతవతాం స్పర్శనమపి ప్రతీకారోఽనఙ్గవ్యథితమనసాం కోఽపి గదితః' ఇతి; తత్ర సదృశవస్తుదర్శనమాహ.—

శ్యామాస్వఙ్గం చకితహరిణీప్రేక్షణే దృష్టిపాతం
వక్త్రచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాన్,
ఉత్పశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భ్రూవిలాసాన్
హన్తైకస్మిన్ క్వచిదపి న తే చణ్డి సాదృశ్యమస్తి. 43

శ్యామాస్వితి. శ్యామాసు ప్రియఙ్గులతాసు*'శ్యామా తు మహిలాహ్వయా, లతా గోవన్దనీ గున్ద్రా ప్రియఙ్గుః ఫలినీ ఫలీ' ఇత్యమరః. అఙ్గం శరీరమ్,ఉత్పశ్యామి, సౌకుమార్యాదిసామ్యాత్త్వదఙ్గమితి తర్కయామీత్యర్థః. తథా చకితహరిణీనాం ప్రేక్షణే తే దృష్టిపాతం, శశిని చన్ద్రే, వక్త్రచ్ఛాయాం ముఖకాన్తిమ్, తథా, శిఖినాం బర్హిణాం, బర్హభారేషు బర్హసమూహేషు, కేశాన్, ప్రతనుషు స్వల్పాసు, నదీనాంవీచిషు *అత్ర వీచీనాం విశేషణోపాదానేఽపి నాయుక్తగుణగ్రహదోషః, భ్రూసామ్యనిర్వాహాయ మహత్త్వదోషనిరాకరణార్థత్వాత్తస్యేతి,తదుక్తం రసరత్నాకరే.—*'ధ్వన్యత్వాదే గుణోత్కర్షే భావోక్తౌ దోషవారణే, విశేషణాద్విశేష్యస్య నాస్త్యయుక్తగుణగ్రహః' ఇతి.గుణో విశేషణం, భ్రూవిలాసాన్, 'భ్రూపతాకాః' ఇతి పాఠే భ్రువః పతాకా ఇవేత్యుపమితసమాసః. ఉత్పశ్యామీతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే, తథాపి నాస్తి మనోనిర్వృతిరిత్యాశయేనాహ—హన్తేతి. హన్తవిషాదే*'హన్త హర్షేఽనుకమ్పాయాం వాక్యారమ్భవిషాదయోః' ఇత్యమరః. హే చణ్డి కోపనే * 'చణ్డస్త్వత్యన్తకోపనః' ఇత్యమరః. *గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్, ఉపమానకథనమాత్రేణ న కోపితవ్యమితి భావః. క్వచిదపి కస్మిన్నపి ఏకస్మిన్వస్తుని, తే తవ, సాదృశ్యం నాస్తి,అతో న నిర్వృణోమీత్యర్థః. అనేనాస్యాః సౌన్దర్యమనుపమమితి వ్యజ్యతే.

అవ. సమ్ప్రతి ప్రకృతిదర్శనమాహ.—

త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైశ్శిలాయా
మాత్మానం తే చరణపతితం యావదిచ్ఛామి కర్తుమ్,
అస్రైస్తావన్ముహురుపచితైర్దృష్టిరాలుప్యతే మే
క్రూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సఙ్గమం నౌ కృతాన్తః. 44

త్వామితి. హే ప్రియే, ప్రణయేన ప్రేమాతిశయేన, కుపితాం కుపితావస్థాయుక్తాం, త్వాం, త్వత్ప్రతికృతిమిత్యర్థః. ధాతవో (గైరికాదయః) * 'ధాతు ర్వాతాది శబ్దాది గైరికాది త్వగాదిషు' ఇతి యాదవః. త ఏవ రాగాః (రఞ్జకద్రవ్యాణి) * 'చిత్రాది రఞ్జకద్రవ్యే లాక్షాదౌ ప్రణయేచ్ఛయోః, సారఙ్గాదౌ చ రాగః స్యా దా

రుణ్యే రఙ్గనే పుమాన్' ఇతి శబ్దార్ణవే. ధాతురాగైః, శిలాయాం శిలాపట్టే, ఆలిఖ్య నిర్మాయ, ఆత్మానం మామ్, (మత్ప్రతికృతిమిత్యర్థః) తే తవ, చిత్రగతాయా ఇత్యర్థః. చరణపతితం, కర్తుం తథా లిఖితుం యావదిచ్ఛామి, తావదిచ్ఛాసమకాలం, ముహుః, ఉపచితైః ప్రవృద్ధైః అస్రైః అశ్రుభిః కర్తృభిః * 'అస్రమశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః. మే దృష్టిః, అలుప్యతే, ఆవ్రియత ఇత్యర్థః. తతో దృష్టిప్రతిబన్ధనా ల్లేఖనం ప్రతిషిధ్యత ఇతి భావః. క్రూరః ఘాతుకః 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః' ఇత్యమరః. కృతాన్తః దైవం * 'కృతాన్తో యమసిద్ధాన్తదైవాకుశలకర్మసు' ఇత్యమరః. తస్మిన్నపి చిత్రేఽపి, నౌ ఆవయోః * 'యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీ ద్వితీయాస్థయో ర్వాన్నావౌ' ఇతి నావాదేశః. సఙ్గమం సహవాసం, న సహతే, సఙ్గతి లేఖనమప్యావయో రసహమానం దైవం సాక్షాత్సఙ్గతిం న సహేత ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యపిశబ్దార్థః.

మామాకాశప్రణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేషహేతో
ర్లబ్ధాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్నసందర్శనేషు,
పశ్యన్తీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానాం
ముక్తాస్థూలాస్తరుకిసలయేష్వశ్రులేశాః పతన్తి. 45

మామితి. సుప్తస్య విజ్ఞానం స్వప్నః * 'స్వప్నః సుప్తస్య విజ్ఞానమ్' ఇతి విశ్వః. సందర్శనం సంవిత్ * 'దర్శనం సమయే శాస్త్రే దృష్టౌ స్వప్నేఽక్ష్ణి సంవిది' ఇతి శబ్దార్ణవే. స్వప్నా ఇతి సందర్శనాని విజ్ఞానాని స్వప్నసందర్శనాని * చూతవృక్షాదివత్సామాన్యవిశేషభావేన సమాప్రయోగః తేషు, మయా, కథమపి మహతా ప్రయత్నేన, లబ్ధాయాః గృహీతాయాః, దృష్టాయా ఇతి యావత్. తే తవ, నిర్దయాశ్లేషః. గాఢాలిఙ్గనం, స ఏవ హేతుస్తస్య, నిర్దయాశ్లేషార్థ మిత్యర్థః. * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ. ఆకాశే నిర్విషయే, ప్రణిహితభుజం ప్రసారితబాహుం, మాం, పశ్యన్తీనాం స్థలీదేవతానాం, ముక్తాః మౌక్తికానీవ స్థూలాః, అశ్రులేశాః బాష్పబిన్దవః, తరుకిసలయేషు, అనేన చేలాఞ్చలేనాశ్రుధారణసమాధిః ధ్వన్యతే. బహుశో, న పతన్తి

ఖలు, కింతు పతన్త్యేవేత్యర్థః. నిశ్చయే నఞ్ద్వయప్రయోగః. తథా
చాలంకారసూత్రం.—'స్మృతినిశ్చయసిద్ధార్థేషునఞ్ద్వయప్రయోగః'
ఇతి * 'మహాత్మగురుదేవానామశ్రుపాతః క్షితౌ యది, దేశభఙ్గో
మహాదుఃఖం మరణం చ భవేద్ధ్రువమ్' ఇతి క్షితౌ దేవతాశ్రుపాత
నిషేధదర్శనాద్యక్షస్య మరణాభావసూచనార్థం తరుకిసలయేషు పతన్తీ
త్యుక్తమ్.

అవ. ఇదానీం తదఙ్గస్పృష్టవస్తుదర్శనమాహ.—

భిత్త్వా సద్యః కిసలయపుటాన్దేవదారుద్రుమాణాం
యే తత్క్షీరస్రుతిసురభయో దక్షిణేన ప్రవృత్తాః,
ఆలిఙ్గ్యన్తే గుణవతి మయా తే తుషారాద్రివాతాః
పూర్వం స్పృష్టం యది కిల భవేదఙ్గమేభిస్తవేతి. 46

భిత్త్వేతి. దేవదారుద్రుమాణాం, కిసలయపుటాన్ పల్లవపుటాన్,
సద్యో భిత్త్వా, తత్క్షీరస్రుతిసురభయః తేషాం దేవదారుద్రుమాణాం,
క్షీరస్రుతిభిః క్షీరనిష్యన్దైః, సురభయః సుగన్ధయః, తుషారాద్రిజాతత్వే
లిఙ్గమిదం, యే వాతాః, దక్షిణేన దక్షిణమార్గేణ * తృతీయావిధానే
ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానాత్తృతీయా,సమేన ధావతీతివత్, తత్రాపి
పథః కరణస్య ప్రతీయమానత్వాత్ * 'కర్తృకరణయోరేవ తృతీయా'
ఇతిభాష్యకారః. ప్రవృత్తాః చలితాః, హే గుణవతి సౌశీల్యసౌకుమా
ర్యాదిగుణసంపన్నే, తే తుషారాద్రివాతాః, పూర్వం ప్రాక్, ఏభిః
వాతైః, తవాఙ్గం స్పృష్టం భవేద్యది కిలేతి సంభావితమేతదితి బుద్ధ్యే
త్యర్థః. * 'వార్తాసంభావ్యయోః కిల' ఇత్యమరః. మయా, ఆలిఙ్గ్యన్తే
ఆశ్లిష్యన్తే, అత్ర 'వాయూనాం స్పృశ్యత్వేఽప్యమూర్తత్వే నాలిఙ్గనా
యోగా 'దాలిఙ్గ్యన్త' ఇత్యభిధానం యక్షస్యోన్మత్తత్వాత్ ప్రలపిత
మిత్యదోషః' ఇతి వదన్నిరుక్తకారః స్వయమేవోన్మత్తప్రలాపీత్యు
పేక్షణీయః.

ధారాసిక్తస్థలసురభిణస్త్వన్ముఖస్యాస్య బాలే
దూరీభూతం ప్రతనుమపి మాం పఞ్చబాణః క్షిణోతి,

ఘర్మాన్తే వై వద బత కథం వాసరాణి వ్రజేయుః
దిక్సంసక్తాప్రవిరళఘనావ్యక్తసూర్యాతపాని. 47

ధారేతి. ధారాభిః ఉదకధారాభిః, సిక్తం యత్, స్థలం భూః తదివ, సురభిణః పరిమళవతః, త్వన్ముఖస్య త్వదాననస్య, దూరీభూతం దూరస్థమ్, అతఏవ, ప్రతనుమ్ అతికృశం, తథా భూతమపి మాం పఞ్చబాణః - పఞ్చబాణాః శరా అరవిన్దాదయో యస్య సః మన్మథః, క్షిణోతి బాధతే * క్షిణోతే ర్లట్ ; ఘర్మాన్తే వై గ్రీష్మాన్తే తు, వర్షాకాలే త్విత్యర్థః. దిక్షు (సమ్యక్సక్తాః) సంసక్తాః అప్రవిరళాః (మేదురాశ్చ) యే ఘనాః (మేఘాః) తైః అవ్యక్తః సూర్యస్య ఆతపః యేషు తాని వాసరాణి, కథం కేన ప్రకారేణ, వ్రజేయుః గచ్ఛేయుః, బత కష్టం, వద బ్రూహి.

సంక్షిప్యేత క్షణ ఇవ కథం దీర్ఘయామా త్రియామా
సర్వావస్థాస్వహరపి కథమ్మన్దమన్దాతపం స్యాత్,
ఇత్థం చేతశ్చటులనయనే దుర్లభప్రార్థనం మే
గాఢోష్ణాభిః కృతమశరణం త్వద్వియోగవ్యథాభిః. 48

సంక్షిప్యేతేతి. దీర్ఘా యామాః ప్రహరా యస్యాం సా దీర్ఘయామా, విరహవేదనయా తథా ప్రతీయమానేత్యర్థః. త్రియామా రాత్రిః, * 'ఆద్యన్తయో రర్ధయామయో ర్దినవ్యవహారాత్త్రియామా' ఇతి క్షీరస్వామీ. క్షణ ఇవ, కథం కేన ప్రకారేణ, సంక్షిప్యేత లఘూక్రియేత, అహరపి సర్వావస్థాసు, సర్వకాలేష్విత్యర్థః. మన్దమన్దః మన్దప్రకారః* 'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విరుక్తిః.* 'కర్మధారయవదుత్తరేషు' ఇతి కర్మధారయవద్భావా త్సుపో లుక్ మన్దమన్దాతపమ్ అత్యల్పసన్తాపం, కథం స్యాత్, హేచటులనయనే చఞ్చలాక్షి, ఇత్థమ్ అనేన ప్రకారేణ, దుర్లభప్రార్థనమ్ అప్రాప్యమనోరథం, మే మమ, చేతః, గాఢోష్ణాభిః అతితీవ్రాభిః, త్వద్వియోగవ్యథాభిః, అశరణమ్ అనాథం, కృతమ్.

అవ. న చ మదీయదుర్దశాశ్రవణాద్భేతవ్యమిత్యాహ.—

నత్వాత్మానం బహు విగణయన్నాత్మనైవావలమ్బే
తత్కల్యాణి త్వమపి నితరాం మాగమః కాతరత్వమ్,
కస్యాత్యన్తం సుఖముపనతం దుఃఖమేకాన్తతో వా
నీచైర్గచ్ఛత్యుపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ. 49

నత్వితి. 'నత్వితి' ఏకం వాక్యం, తుశబ్దో భేదకః, కింతు న భేతవ్యమిత్యర్థః. అథవా 'నన్వితి' పాఠః, నన్విత్యామన్త్రణే * 'ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామన్త్రణే నను' ఇత్యమరః. నను ప్రియే, బహు విగణయన్ శాపాన్తే సత్యేవమేవం కరిష్యామీత్యావర్తయన్, ఆత్మానం మామ్, ఆత్మనైవ స్వేనైవ * 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి తృతీయా. అవలమ్బే ధారయామి, యథాకథఞ్చి జ్జీవామీత్యర్థః. తత్ తస్మాత్కారణాత్, హేకల్యాణి సుభగే, త్వత్సౌభాగ్యేనైవ జీవామీతి భావః. * 'బహ్వాదిభ్యశ్చ' ఇతి ఙీష్. త్వమపి నితరామ్ అత్యన్తం, కాతరత్వం భీరుత్వం,మాగమః మాగచ్ఛ, * 'గమేర్మాఙిలుఙ్' 'నమాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమాభావః; తాదృక్సుఖినోరావయోరీదృశి దుఃఖే కథం న బిభేమీత్యాశఙ్క్యాహ.—కస్యేతి. కస్య జనస్య, ఏకాన్తం నియతం, సుఖమ్, ఉపనతం ప్రాప్తమ్, ఏకాన్తతః నియమేన, దుఃఖం వోపనతం కింతు, దశా అవస్థా, చక్రస్య (రథాఙ్గస్య) నేమి (స్తదన్తః) * 'చక్రం రథాఙ్గం తస్యాన్తే నేమిః స్త్రీ స్యాత్ప్రధిః పుమాన్' ఇత్యమరః. తస్యాః, క్రమేణ (పరిపాట్యా) * 'క్రమః శక్తౌ పరిపాట్యామ్' ఇతి విశ్వః. నీచైః అధః, ఉపరిచ, గచ్ఛతి ప్రవర్తతే. ఏవం జన్తోః సుఖదుఃఖే పర్యావర్తేతే ఇత్యర్థః.

అవ. న చ నిరవధికమేతద్దుఃఖమిత్యాహ.—

శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ
శేషాన్మాసాన్గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా,
పశ్చాదావాం విరహగణితం తం తమాత్మాభిలాషం
నిర్వేక్ష్యావః పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు క్షపాసు. 50

శాపాన్త ఇతి. శార్ఙ్గం నామ ధనుః పాణౌ స్థితం యస్య స తస్మిన్
శార్ఙ్గపాణౌ విష్ణౌ* 'సప్తమ్యుపమాన'ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః.*'ప్రహ
రణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః' ఇతి వక్తవ్యాత్పాణిశబ్ద
స్యోత్తరనిపాతః. భుజగః (శేషఏవ) శయనం తస్మాదుత్థితే సతి, మే, శా
పాన్తః శాపావసానమ్, భవిష్యతీతి శేషః శేషాన్ అవశిష్టాన్, చతురో
మాసాన్ మేఘదర్శనదినప్రభృతి హరిబోధదినాన్త మిత్యర్థః. దశదివ
సాధిక్యం త్వత్ర న వివక్షిత మిత్యుక్తమేవ, లోచనే మీలయిత్వా
చక్షుషీ నిమీల్య, గమయ; ధైర్యేణాతివాహయేత్యర్థః. పశ్చాత్
అనన్తరం, త్వం చాహం చావామ్ * 'త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్'
ఇత్యేకశేషః. * 'త్యదాదీనాం మిథో ద్వన్ద్వే యత్పరం తచ్ఛిష్యతే'
ఇత్యస్మదః శేషః విరహే గణితమ్ ఏవమేవం కరిష్యామీతి మనసా
వర్తితం, తంతం * వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, సర్వమిత్యర్థః. ఆత్మనోః ఆవ
యోః అభిలాషం మనోరథం, పరిణతాః ప్రౌఢాః శరచ్చన్ద్రికాః యా
సాం తాసు, క్షపాసు రాత్రిషు, నిర్వేక్ష్యావః భోక్ష్యావహే * విశతే
ర్లృట్ * 'నిర్వేశో భృతి భోగయోః' ఇత్యమరః. అత్ర కైశ్చిత్ న
భోనభస్యయోరేవ వార్షికత్వాత్కథ మాషాఢాదిమాసచతుష్టయస్య
వార్షికత్వ ముక్తమితి చోదయిత్వర్తుత్రయపక్షాశ్రయణా దవిరోధ
ఇతి పర్యహారి, తత్సర్వమసఙ్గతమ్, అత్ర గతశేషాశ్చత్వారో మాసా
ఇత్యుక్తం కవినా, న తు తే వార్షికా ఇతి. తస్మాదయమనుక్తోపాలమ్భ
ఏవ. యచ్చనాథేనోక్తం 'కథ మాషాఢాదిచతుష్టయాత్పరం శరత్కా
లః' ఇతి. తత్రాప్యాకార్తికసమాప్తేః శరత్కాలానువృత్తేః పరిణతశరచ్చ
న్ద్రికాస్విత్యుక్తం, న తు తదైవ శరత్ప్రాదుర్భావ ఉక్త ఇత్యవిరోధ
ఏవ.

అవ. సంప్రతి తస్యా మేఘే వఞ్చకత్వశఙ్కానిరాసాయాతి
గూఢమభిజ్ఞానముపదిశతి.—

భూయశ్చాహ త్వమపి శయనే కణ్ఠలగ్నా పురా మే
నిద్రాం గత్వా కిమపి రుదతీ సస్వరం విప్రబుద్ధా,

సా న్తర్హాసం కథితమసకృత్పృచ్ఛతశ్చ త్వయా మే
'దృష్టః స్వప్నే కితవ రమయన్కామపి త్వం మ'యేతి. 51

భూయ ఇతి. హే అబలే, భూయశ్చ పునరపి, త్వద్భర్తా, మన్ముఖేనేతి శేషః, మేఘవచన మేతత్, కి మిత్యత ఆహ—పురా పూర్వం, పురాశబ్ద శ్చిరాతీతే * 'స్యాత్ప్రబన్ధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురా', ఇత్యమరః. శయనే మే కణ్ఠలగ్నాపి త్వం గళే బద్ధస్య కథమపి గమనం న సంభవేదితి భావః. నిద్రాం గత్వా, కిమపి, కేన వా నిమిత్తేనేత్యర్థః. సస్వరం సశబ్దమ్, ఉచ్చైరిత్యర్థః. రుదతీ సతీ విప్రబుద్ధా ఆసీరితి శేషః; అసకృత్ బహుశః, పృచ్ఛతః, రోదనహేతుమితి శేషః, మే మమ, 'హే కితవ త్వం కామపి రమయన్మయా స్వప్నే దృష్ట' ఇతి త్వయా సా న్తర్హాసం యథా తథా కథితం చేతి త్వద్భర్తా భూయశ్చాహేతి యోజనా.

ఏతస్మాన్మాం కుశలినమభిజ్ఞానదానాద్విదిత్వా
మా కౌలీనాదసితనయనే మయ్యవిశ్వాసినీ భూః,
స్నేహానాహుః కిమపి విరహే ధ్వంసినస్తే త్వభోగా
దిష్టే వస్తున్యుపచితరసాః ప్రేమరాశీ భవన్తి. 52

ఏతస్మాదితి. ఏతస్మాత్ పురోక్తాత్, అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం (లక్షణం) తస్య దానాత్ (ప్రాపణాత్), మాం కుశలినం క్షేమవన్తం, విదిత్వా జ్ఞాత్వా, హే అసితనయనే, కులే (జనసమూహే), భవాత్ కౌలీనాత్ లోకప్రవాదాత్ ఏతావతా కాలేన పరాసుర్నో చేదాగమిష్యతీతి జనప్రవాదా దిత్యర్థః. * 'స్యాత్కౌలీనం లోకవాదే యుద్ధే పశ్వహిపక్షిణామ్' ఇత్యమరః. మయి విషయే, అవిశ్వాసినీ మరణశఙ్కినీ, మా భూః న భవ * భవతే ర్లుఙ్ * 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః; న చ దీర్ఘకాలవిప్రకర్షా త్పూర్వస్నేహనివృత్తి రాశఙ్క్యేత్యాహ—స్నేహానితి—కిమపి కింవా నిమిత్తం న విద్మ ఇతి శేషః. స్నేహాన్ ప్రీతీః, విరహే సతి అన్యోన్యవిప్రకర్షే సతి, ధ్వంసినః వినశ్వరాన్, ఆహుః, తత్తథా న భవతీత్యభిప్రాయః, కింతు, తే స్నేహాః, అభోగాత్ విరహేభోగాభావాద్ధేతోః * ప్రసజ్యప్రతిషే

థేఽపి నఞ్సమాస ఇష్యతే. ఇష్టే వస్తుని విషయే, ఉపచితో రసః (స్వాదో) యేషు తే ఉపచితరసాః సన్తః, ప్రవృద్ధతృష్ణా ఇత్యర్థః * 'రసో గన్ధరసే స్వాదే తిక్తాదౌ విషరాగయోః' ఇతి విశ్వః. ప్రేమరాశీభవన్తి, వియోగాసహిష్ణుత్వ మాపద్యన్త ఇత్యర్థః స్నేహప్రేమ్ణో రవస్థాభేదా ద్భేదః, తదుక్తమ్ —* 'ఆలోకనాభిలాషౌ రాగస్నేహౌ తతః ప్రేమా, రతిశ్శృంగారౌ యోగే వియోగతో విప్రలమ్భశ్చ' ఇతి. తదేవ స్ఫుటీకృతం రసాకరే— * 'ప్రేమా దిదృక్షా రమ్యేషు తచ్చిన్తా త్వభిలాషకః, రాగ స్తత్సఙ్గబుద్ధిః స్యాత్ స్నేహ స్తత్ప్రణయక్రియా. తద్వియోగాసహం ప్రేమ రతి స్తత్సహవర్తనమ్, శృంగార స్తత్సమక్రీడా సంభోగః సప్తధా క్రమాత్' ఇతి.

అవ. ఇత్థం స్వకుశలం సందిశ్య ఇదానీం తత్కుశలసందేశానయనం యాచతే.—

ఆశ్వాస్యైవం ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం సఖీం తే
శైలాదాశు త్రినయనవృషోత్ఖాతకూటాన్నివృత్తః,
సాభిజ్ఞానం ప్రహితకుశలై స్తద్వచోభిర్మమాపి
ప్రాతః కున్దప్రసవశిథిలం జీవితం ధారయేథాః. 53

ఆశ్వాస్యేతి. ప్రథమవిరహేణ ఉదగ్రశోకాం తీవ్రదుఃఖాం, తే సఖీమ్, ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా, ఆశ్వాస్య ఉపజీవ్య, త్రినయనస్య వృషేణ (వృషభేణ) ఉత్ఖాతాః అవదారితాః కూటాః శిఖరాణి యస్య తస్మాత్ * 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృఙ్గమ్' ఇత్యమరః. శైలాత్ కైలాసాత్, ఆశు, నివృత్తః సన్ ప్రత్యావృత్తః సన్, సాభిజ్ఞానం సలక్షణం యథా తథా, ప్రహితం ప్రేషితం, కుశలం యేషు తైః, తస్యాః త్వత్సఖ్యాః, వచోభిః, మమాపి, ప్రాతః కున్దప్రసవమివ, శిథిలం దుర్బలం, జీవితం, ధారయేథాః స్థాపయ * ప్రార్థనాయాం లిఙ్.

కచ్చిత్సౌమ్య వ్యవసితమిదం బన్ధుకృత్యం త్వయా మే
ప్రత్యాదేశాన్న ఖలు భవతో ధీరతాం కల్పయామి,
నిశ్శబ్దోఽపి ప్రదిశసి జలం యాచితశ్చాతకేభ్యః
ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతామీప్సితార్థక్రియైవ. 54

కచ్చిదితి. హేసౌమ్య సాధో, ఇదం మే, బన్ధుకృత్యం బన్ధు
కార్యమ్ * దేవదత్తస్య గురుకులమితివత్ప్రయోగః. వ్యవసితం కచ్చి
త్ కరిష్యామీతి నిశ్చితం కిం? * 'కచ్చిత్కామప్రవేదనే' ఇత్యమరః.
అభిప్రాయజ్ఞాపనం కామప్రవేదనమ్; న చ తే తూష్ణీంభావా దనఙ్గీకా
రం శఙ్కే, యత స్తే స ఏవోచిత ఇత్యాహ— ప్రత్యాదేశాత్ కరి
ష్యామి ఇతి ప్రతివచనాత్ * 'ఉక్తిరాభాషణం వాక్యమాదేశో వచ
నం వచః' ఇతి శబ్దార్ణవే. భవతః తవ, ధీరతాం గమ్భీరత్వం, న కల్ప
యామి న సమర్థయే, ఖలు, తర్హి కథమఙ్గీకారజ్ఞానం తత్రాహ—
యాచితః సన్, నిశ్శబ్దోఽపి నిర్గర్జితోఽపి, అప్రతిజానానోఽపీత్యన్యత్ర,
చాతకేభ్యో జలం, ప్రదిశసి దదాసి; యుక్తంచైతత్, ప్రణయిషు
యాచకేషు విషయే, ఈప్సితార్థక్రియైవ అపేక్షితార్థసంపాదనమేవ,
ప్రత్యుక్తం ప్రతివచనమ్, క్రియా కేవల ముత్తర మిత్యర్థః; * 'గర్జతి
శరదిన వర్షతి వర్షతి వర్షాసు నిఃస్వనో మేఘః, నీచో వదతి న కురుతే
న వదతి సుజనః కరోత్యేవ.' ఇతి భావః.

అవ. సంప్రతి స్వాపరాధసమాధానపూర్వకం స్వకార్యస్యావ
శ్యకరణం ప్రార్థయమానో మేఘం విసృజతి.—

ఏతత్కృత్వా ప్రియమనుచితం ప్రార్థనాదాత్మనో మే
సౌహార్దాద్వా విధుర ఇతి వా మయ్యనుక్రోశబుద్ధ్యా,
ఇష్టాన్దేశాఞ్జలద విచర ప్రావృషా సంభృతశ్రీ
ర్మాభూదేవం క్షణమపి చ తే విద్యుతా విప్రయోగః. 55

ఏతదితి. హే జలద, సౌహార్దాత్ సుహృద్భావా ద్వా *
'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః. విధురః
వియుక్తః, ఇతి హేతోః * 'విధురం తు ప్రవిశ్లేషే' ఇత్యమరః. మయి
విషయే, అనుక్రోశబుద్ధ్యా కరుణాబుద్ధ్యా వా, ఆత్మనః తవ, అనుచి
తమ్ అననురూపమపి, మే మమ, ఏతత్, ప్రియం సందేశహరణం, ప్రా
ర్థనాత్ కృత్వా, ప్రావృషా వర్షాభిః * 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం
భూమ్ని వర్షాః' ఇత్యమరః. సంభృతశ్రీః ఉపచితశోభః సన్, ఇష్టాన్
స్వాభిలషితాన్, దేశాన్విచర, యథేష్టదేశేషు విహరేత్యర్థః. * 'దేశ

కాలాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్' ఇతి వచనాత్కర్మత్వమ్. ఏవం మద్వత్, క్షణమపి స్వల్పకాలమపి, తే తవ, విద్యుతా, కళత్రేణేతి శేషః. విప్రయోగః విరహః, మాభూత్ మాస్తు * 'మాఙిలుఙ్' ఇత్యాశిషి లుఙ్. * 'అన్తే కావ్యస్య నిత్యత్వాత్కుర్యాదాశిషముత్తమామ్, సర్వత్ర వ్యాప్తయే విద్వాన్నాయకేచ్ఛానురూపిణీమ్' ఇతి సారస్వతాలంకారే దర్శనాత్కావ్యాన్తే నాయకేచ్ఛానురూపోఽయమాశీర్వాదః ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయమ్.

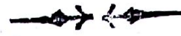
తత్సందేశం జలధరవరో దివ్యవాచా చచక్షే
ప్రాణాంస్తస్యా జనహితరవో రక్షితుం యక్షవధ్వాః,
ప్రాప్యోదన్తం ప్రముదితమనాః సాపి తస్థౌ స్వభర్తుః
కేషాం న స్యాదభిమతఫలా ప్రార్థనా హ్యుత్తమానామ్. 56

తదితి. జలధరవరః (పుష్కలావర్తకానాం వంశే జాతత్వాత్) జలధరాణాం వరః (శ్రేష్ఠో) మేఘః, తస్యాః యక్షవధ్వాః, ప్రాణాన్ అసూన్, రక్షితుం, జనాయ, హితః ఇష్టః శ్రోత్రయోర్మధుర ఇతి యావత్, రవః ధ్వనిః యస్య తథా భూతః సన్, తస్య యక్షస్య, సందేశం వాచికం పూర్వోక్తం * 'సందేశవాగ్వాచికం స్యాత్' ఇత్యమరః. దివ్యవాచా దివి భవాః దివ్యాః దేవాః తేషాం వాక్ తయా, చచక్షే ఉక్తవాన్ * చక్షిఙో లిట్. 'కామరూపం మఘోనః' ఇతి పూర్వం యక్షేణైవోక్తత్వాత్ తదానీం మేఘః దేవాకారీ భూత్వా తాదృగ్వాచా యక్షసందేశం యక్షవధ్వా ఉవాచేత్యర్థః. సా యక్షవధూరపి స్వభర్తుః ఉదన్తం కుశలస్యాగమనస్య చ వార్తాం, ప్రాప్య, శ్రుత్వేత్యర్థః. ప్రముదితమనాః సంహృష్టచిత్తా సతీ, తస్థౌ అతిష్ఠత్; తథాహి — ఉత్తమేషు కేషాం ప్రార్థనా అభిమతఫలా న స్యాత్, ఉత్తమేషు పురుషేషు సర్వేషాం ప్రార్థనా అభిమతఫలా స్యాదేవేత్యర్థః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః.

శ్రుత్వా వార్తాం జలదకథితాం తాం ధనేశోఽపి సద్యః
శాపస్యాన్తం సదయహృదయః సన్నిధాయాస్తకోపః,

సంయోజ్య్ తౌ విగళితశుచౌ దమ్పతీ హృష్టచిత్తౌ
భోగానిష్టానభిమతసుఖాన్ ప్రాపయామాస భూయః. 57

ఇతి శ్రీ కాళిదాసమహాకవివిరచితే, మేఘసందేశమహాకావ్యే
ద్వితీయస్సర్గః

శ్రుత్వేతి ధనేశః కుబేరోఽపి, జలదకథితాం, జలముదకం సంతాపసంతప్తాయ దదాతీతి జలదః, అనేనాస్య పరోపకారిత్వం సృష్టీకృతం, జలదేన, కథితాం ఉక్తాం, తాం తాదృశీం, సద్యైన్యామితి యావత్, వార్తాం యక్షస్య వార్తాం, శ్రుత్వా, సద్యః యక్షవార్తాశ్రవణకాల ఏవ, సదయహృదయః దయాసహితచిత్తః, అతఏవ, అస్తకోపః ప్రణష్టయక్షవిషయకరోషః సన్, శాపస్య, అన్తమ్ అవసానం, సన్నిధాయ సన్నిహితం కృత్వా, కతిచిద్దినాన్యవశిష్టాన్యప్యవిగణయ్యేత్యర్థః. విగళితశుచౌ నివృత్తవ్యసనౌ, అత ఏవ హృష్టచిత్తౌ సంతుష్టమానసౌ, ఏతౌ పూర్వోక్తౌ, దమ్పతీ, జాయా చ పతిశ్చ దంపతీ * జాయాశబ్దస్య జంభావో దంభావశ్చ నిపాత్యతే, సంయోజ్య, అభిమతసుఖాన్ అభిమతం సుఖం యేషు తాన్, అత ఏవ, ఇష్టాన్ ఇచ్ఛావిషయీభూతాన్, భోగాన్, భూయః పునరపి పూర్వవత్, ప్రాపయామాస గమయామాస.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలచల మల్లినాథసూరి
విరచితాయాం సంజీవనీసమాఖ్యాయాం మేఘసందేశ
వ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

మేఘసందేశస్సమాప్తః.

చెన్నపుర్యామ్: 'వావిళ్ల.' ముద్రణాలయే ముద్రితోఽయమ్.